

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van Gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden
Boot, J.S.M.

Citation

Boot, J. S. M. (2019, December 10). *Van Gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/81489>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/81489>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:
<http://hdl.handle.net/1887/81489>

Author: Boot, J.S.M.

Title: Van Gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden

Issue Date: 2019-12-10

Hoofdstuk 5

Een wettelijke basis: de Nijverheidsonderwijswet

1 Een verantwoordelijke staat

1.1 Voorbereidende schermutselingen bij de politiek

De afwijzing voorbij?

Het Nederlandse onderwijsstelsel vertoonde begin twintigste eeuw nog een belangrijke omissie: een institutioneel sterk vakonderwijs.

Bakker typeert de twintigste eeuw als de periode waarin het onderwijs op alle fronten in beweging was. Het was een tijd van veel nieuwe ideeën, deels van onderwijzers afkomstig, deels van wetenschappers. De vraag naar beter opgeleide werknemers nam toe en daarmee het aanbod van opleidingen.⁵⁶¹ Dodde ziet aan het begin van de twintigste eeuw een derde grote verandering in gang gezet. Na de eerste – begin negentiende eeuw gericht op lager onderwijs – en de tweede – in het midden van die eeuw gericht op voortgezet onderwijs – ziet hij deze derde verandering als vooral gericht op de eenheid van het schoolstelsel.⁵⁶² Wie echter kijkt door de bril van het vakonderwijs, ziet als belangrijkste nieuwe ontwikkeling een doorbraak in de kwestie van overheidsverantwoordelijkheid voor dit type onderwijs.

Het afwijzende regeringsstandpunt zou nu worden verlaten, als onderdeel van een meer samenhangende visie op het onderwijsstelsel naar een advies van een staatscommissie.

Een samenhangende visie

In 1910 was het zover: na zeven jaar studeren en delibereren bracht de Ineenschakelingscommissie haar plan uit voor een nieuwe inrichting van het onderwijsstelsel, neergelegd in een verslag van ruim 1800 bladzijden. Kuiper, minister van Binnenlandse Zaken, had deze commissie ingesteld op 15 april 1903 ‘tot het voorbereiden van voorstellen aan de Regeering tot reorganisatie van het lager, middelbaar en hooger onderwijs, voorzoover deze tot eene betere ineenschakeling van de onderscheidende delen van het onderwijs noodig zal blijken’.⁵⁶³ Hij had het Eerste Kamerlid voor de ARP, Jan Woltjer, tot commissievoorzitter benoemd; deze leidde daarnaast de subcommissie vakonderwijs.

Het ontwerpen van een samenhangend geheel had dus zeven jaar geduurd. Na tientallen jaren maatschappelijke en politieke discussie hakte men de twee grootste knopen door: een driedeling in lager, middelbaar en hoger onderwijs, en een tweedeling van middelbaar onderwijs in algemeen

⁵⁶¹ Bakker e.a. *Vijf eeuwen opvoeden* 602.

⁵⁶² Dodde, *Geschiedenis van het Nederlandse schoolwezen* 5.

⁵⁶³ Dodde, *Geschiedenis van het Nederlandse schoolwezen* 23–24.

vormend en vakgericht. Sommige onderdelen waren zelfs al uitgewerkt in de vorm van wetsontwerpen. Het vakonderwijs zou een lager en een middelbaar niveau omvatten. En er werden zes sectoren onderscheiden: het onderwijs zelf (lerarenopleiding); de zorg (lichamelijke en geestelijke gezondheid); handel, zeevaart en visserij; land-, bos- en tuinbouw plus mijnbouw; en ambacht, nijverheid en industrie.

Eerste reactie minister Heemskerk

Het duurde even, maar in 1913 diende Kuypers opvolger Theodorus Heemskerk⁵⁶⁴ vier wetsontwerpen in, duidelijk geënt op het advies van de commissie door partijgenoot Kuypers ingesteld. Des te opvallender dat een ontwerp voor vakonderwijs ontbrak. Over Heemskerks optreden in de politiek werd wel gesproken van ‘jolic Christendom’⁵⁶⁵, maar als serieus confessioneel politicus bereidde hij een grondwetsherziening voor om het bijzonder onderwijs financieel gelijk te stellen met het openbaar onderwijs. Het van kracht worden van de leerplicht in 1901 (zes dagen per week naar school gedurende zes jaar, vanaf het schooljaar waarin het kind zeven jaar wordt) verhoogde de urgentie van de gelijkbepresting. Langer verplicht naar school was één ding, maar dan wel naar de school van eigen keuze zonder extra aanslag op de huishoudportemonnee.

Kabinet-Cort van der Linden, een ontwerp voor een regeling van vakonderwijs

Heemskerk verloor de verkiezingen en zijn kabinet werd in 1913 opgevolgd door dat van partijloos liberaal Pieter Cort van der Linden⁵⁶⁶.

Een bijzonder kabinet: liberaal, extra-parlementair en minderheidskabinet, dat Nederland niet alleen door de Eerste Wereldoorlog heen loodste, maar en passant ook nog even twee grote, ingewikkelde kwesties van groot belang oploste. Dat moest ook wel om parlementaire steun van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij te krijgen.

Van zijn hand is een voorontwerp ‘Regeling van het vakonderwijs’, dat hij om advies stuurde aan provincie en gemeente en in 1915 bij de Tweede Kamer indiende. Het ontwerp kent een onderscheid in openbare – dat wil zeggen opgericht en onderhouden door Rijk of gemeente – en bijzondere vakscholen, alle overige. Het onderscheid betreft dus niet zozeer de ideële grondslag als wel de bestuursvorm, publiek of privaat. Het lid waarin hij zijn voorkeur voor particulier initiatief uitspreekt (overheid alleen als er niet voldoende particulier aanbod is), sneuvelt in de overgang van voorontwerp naar ontwerp.⁵⁶⁷ Maar het parlement zet er geen vaart achter; in 1919 wordt erop aangedrongen de behandeling van het wetsontwerp van 1915 alsnog te bespoedigen.⁵⁶⁸

Want, terwijl de landen om Nederland heen verweekeld waren in de Eerste Wereldoorlog, moesten hier twee brandende binnenlandse kwesties worden opgelost: onderwijs (gelijkberechtiging bijzonder en openbaar) en stemrecht (van beperkt census- naar algemeen kiesrecht), waarover het land zeer verdeeld was. Voor het zover was, geen (andere) onderwijshervormingen, een impasse die tot 1917 duurde.

⁵⁶⁴ Th. Heemskerk (ARP), minister van Binnenlandse Zaken, inclusief onderwijs, van 1908 tot 1913.

⁵⁶⁵ Parlement & Politiek https://www.parlement.com/id/vgo9llihukzc/th_theo_heemskerk.

⁵⁶⁶ P.W.A. Cort van der Linden, minister van Binnenlandse Zaken van 1913 tot 1918.

⁵⁶⁷ H. de Wilde, ‘Dient in beginsel het vakonderwijs uit te gaan van particuliere verenigingen dan wel van het Rijk of de gemeenten?’, in *Nationaal Congres voor Vakonderwijs, Rapporten en Handelingen*, 1e bundel 11–12.

⁵⁶⁸ F.C. Dufour, ‘Moet al dan niet geëischt worden, dat aan opleiding in de fabriek vakschoolonderwijs voorafgaat?’, in *Nationaal Congres voor Vakonderwijs, Rapporten en Handelingen*, eerste bundel 41–57.

De eerste verkiezingen met algemeen kiesrecht voor mannen in 1918 maakten een einde aan het bewind van Cort van der Linden. Weer een kabinet dat het niet gelukt was vakonderwijs een wettelijke inhoudelijke en financiële basis te geven. De bestaande vakscholen bleven afhankelijk van incidentele subsidies, schoolgelden en donaties zonder uitzicht op structurele financiering, waardoor het oprichten van nieuwe scholen stagneerde.

1.2 *Intussen in de maatschappij*

Over hoeveel jongeren gaat dit eigenlijk?

Gerhard benadert de vraag naar aantallen deelnemers aan vakonderwijs vanuit volkstellingen en jaarlijkse Schoolverslagen. Voor 1917 komt hij – via een ingewikkelde optel- en aftreksom – tot de volgende door mij afgeronde aantallen.⁵⁶⁹

Er waren in totaal bijna 800.000 kinderen tussen de twaalf en achttien jaar. Daarvan zaten er nog zo'n 180.000 op de lagere school. Bijna 300.000 waren al werkzaam in een beroep. Zo'n 28.000 zaten op gymnasium of HBS. Ongeveer 25.000 kinderen namen deel aan aanvankelijk vakonderwijs, een kleine minderheid dus van de leeftijdsgroep als geheel.⁵⁷⁰

Omdat 'werkzaam in een beroep' zou kunnen suggereren dat deze kinderen ook een beroepsopleiding ontvingen, is het goed Gerhard hier te citeren:

(...) krijgt wel heel sterk den indruk hoe ontzettend groot het aantal moet zijn van hen, voor wie van 'beroepskennis' geen sprake hoeft te zijn, voor wie het 'beroep' niets anders is dan de gelegenheid om een loon te verdienen voor volkomen 'onschoolschen' arbeid. *Dit* aantal te schatten is absoluut ondoenlijk; doch ieder heeft wel dagelijks de ervaring opgedaan, dat ontelbaren van het ééne beroep in het andere overgaan, soms ettelijke keeren achtereen, door geen ander motief geleid dan de kans om iets of iets meer te verdienen.⁵⁷¹

Bijna 250.000 kinderen tussen twaalf en achttien jaar werkten niet – althans niet in formele zin – en gingen overdag ook niet naar school. Daaronder waren veel meisjes, die in het eigen gezin huishoudelijk werk verrichtten dan wel huisarbeid voor derden. En er was een categorie kinderen tijdelijk zonder werk, maar wel behorend tot de beroepsbevolking. In het verlengde daarvan concludeert Gerhard dat van beroepskeuze voor een groot deel van de bevolking geen sprake was; kinderen volgden vaders voorbeeld, die dicht bij huis ongeschoold werk verrichtte.

De vraag of het Rijk de verantwoordelijkheid voor dit vakonderwijs inhoudelijk en financieel op zich zou nemen, ging dus wel ergens over. Individueel waren er veel levens te verbeteren en collectief zou een verhoging van het onderwijsniveau van de beroepsbevolking meer sociale en economische ontwikkeling en welvaart kunnen brengen.

569 A. H. Gerhard, 'Wat kan gedaan worden ter bevordering van een goede beroepskeuze?', in *Nationaal Congres voor Vakonderwijs, Rapporten en Handelingen*, derde bundel 3–24. Gerhard baseert zijn cijfers op de uitkomsten van de 10-jaarlijkse volkstellingen en het Schoolverslag, aangevuld met actuele jaarcijfers, maar spreekt desalniettemin over een benadering. Alle categorieën die hij onderscheidt, bij elkaar opgeteld, leidt tot een veel hoger aantal dan dat er jongeren in de betreffende leeftijdsgroep waren.

570 Gerhard geeft ook een aantal van 12.597 leerlingen in opleiding voor onderwijzer en kleinere aantallen voor Kunstscholen, Militaire scholen, instituten voor doofstommen e.d. Deze leerlingen zijn niet opgenomen in het getal van de 25.000 deelnemers aan aanvankelijk vakonderwijs.

571 Gerhard, 'Wat kan gedaan worden ter bevordering van een goede beroepskeuze?' 6.

Rijksverantwoordelijkheid voor vakonderwijs juist nodig!

De wenselijkheid van overheidsverantwoordelijkheid voor vakonderwijs stond prominent op de maatschappelijke agenda. Nederland kende een Vereeniging tot Bevordering van de Vakopleiding voor Handwerkslieden in Nederland, die zich al eerder had gebogen over het leerlingwezen.⁵⁷² Aanleiding daarvoor was het feit dat de Ineenschakelingscommissie daar geen woord aan had gewijd. Daarom stelde men een commissie in die werkveld en scholen zou bevragen, niet alleen over het leerlingwezen maar over het hele vakonderwijs.

De commissie pakte het systematisch aan: een landelijke enquête onder alle betrokken partijen zou uitwijzen welke kant het op moest. De eerste vragenlijst was bestemd voor patroons- en werkliedenbonden, verenigingen op gebied van handel, nijverheid en onderwijs en de Kamers van Arbeid.⁵⁷³ De respons was talrijk en gevarieerd. Zo reageerden vanuit Leiden bijvoorbeeld de Kamer van Arbeid voor de Bouwbedrijven en de Bond van Patroons in het Metselvak. De reacties waren in overgrote meerderheid positief: ja, het vakonderwijs inclusief leerlingstelsel moet wettelijk worden geregeld. De tweede vragenlijst ging naar de vakscholen, waarvan er 85 antwoordden. Leidse scholen toonden zich niet erg actief; alleen de Vereeniging tot Bevordering van de Opleiding tot Instrumentmaker nam de moeite. De derde vragenlijst was voor avond-tekenscholen en burger-avondscholen. Deze lijst werd 122 keer ingevuld, waaronder door de Leidse burgeravondschool. Het resultaat van de scholen liet niet de consensus zien als bij werkgevers.

Alle antwoorden overziend concludeert de commissie dat vakonderwijs inderdaad wettelijk geregeld moet worden, zowel de dag- en avondvakscholen als het leerlingwezen. De overheid mag zich niet verschuilen achter het feit dat de meeste vakscholen uit particulier initiatief zijn ontstaan. Fijntjes wijst de commissie op het bestaan van de Rijksschool voor Schoenmakers te Waalwijk en de Rijksrietvlechtschool te Noordwolde; vakonderwijs onder rijksauspiciën bestaat dus al. De principiële reden om voor de rijksoverheid als eerstverantwoordelijke instantie te kiezen, ligt in het doel van het vakonderwijs. Het gaat erom het geestelijk en economisch peil te verhogen van alle deelnemers. Nederland is aan een volgende fase toe, waarin het particulier initiatief zijn afzonderlijke belangen blijft behartigen maar tegelijk van overheidswege meer eenheid in het stelsel wordt gebracht.

Aan gemeenten wordt een uitvoerende rol toebedacht: schoolonderwijs en leerlingwezen moeten in samenhang worden beheerd en de werelden van arbeid en onderwijs bijeengebracht. De beroepswereld moet eendrachtig de opleiding vormgeven om tot meer eenheid te komen in de werkplaatsen en in het aanvullend algemeen en theoretisch onderwijs.

Voor meisjes die in dienstbetrekking staan, worden specifieke maatregelen aangeraden. Zo zouden er in volksbuurten praktisch ingerichte schoolwerkplaatsen moeten komen om aanvullend onderwijs te verzorgen, onder meer om hen voor te bereiden op hun rol als huisvrouw en moeder. Ook voor meisjes werkzaam als dienstbode, winkeljuffrouw en dergelijke is het van belang zich verder te ontwikkelen. Hun patroons moeten worden verplicht hen te laten deelnemen aan aanvullend onderwijs.

572 *Het Leerlingwezen, rapport der Commissie benoemd door de Vereeniging tot Bevordering van de Vakopleiding voor Handwerkslieden in Nederland, ter bestudering van het vraagstuk 'De Regeling van het Leerlingwezen'* (1913, uitgegeven 1914).

573 Deze Kamers van Arbeid waren lokale platforms per bedrijfstak, bestuurd door vertegenwoordigers van werkgevers en arbeiders, waar werd overlegd over loon en andere arbeidsvoorwaarden. Christelijke politici wilden in de Wet op de Kamers van Arbeid (1897) publiekrechtelijke bevoegdheden toekennen, maar de liberalen wilden geen nieuwe gilden. Leiden heeft er vier gekend: bouwbedrijven, voeding, winkels en textiel.

De commissie sprak niet met meel in de mond: schoolopleiding verdient de voorkeur, en voor ouders die dat niet kunnen betalen, moeten beurzen beschikbaar komen. Voor jeugdige werkrachten moet het onderricht in de praktijk goed zijn én moet er aanvullend theoretisch onderwijs zijn met voldoende vrije tijd om daaraan deel te nemen. Hiermee sprak men zich uit voor ‘verplichtend vakonderwijs voor alle jongens en meisjes van dertien tot zestien jaar’⁵⁷⁴.

Men realiseerde zich dat het om veel geld ging, maar dat was ook nodig, want:

Het geldt hier een helpen der groote massa, eene ontwikkeling van het meerendeel van ons Volk, een opleiding, waaraan zeer velen behoefte hebben, en, niet te betwisten valt, dat dit financieële offers zal eischen. Toch mag niet worden gearzeld, maar zal moeten getracht worden een weg te vinden, waar juist de verheffing van *zooveel* het doel is.

(...) De kosten, verbonden aan de uitvoering zullen voor rekening van de Overheid moeten komen. Hoe zeer ook de financieële offers waarderend, door Vereenigen en personen gebracht, meent de Commissie dat Onderwijs in het algemeen en Vakonderwijs in het bijzonder niet kan worden geschaard onder den standaard van eenig filantropisch stelsel.⁵⁷⁵

Verrassend, dat vanuit de bedrijven niet economisch profijt als argument voor structurele financiering van vakonderwijs wordt aangevoerd, maar dat volksverheffing het belangrijkste doel is.

Het Nationaal Congres voor Vakonderwijs

Regering en parlement mochten dan andere prioriteiten stellen, de advocaten van het vakonderwijs hielden het thema levend door een nationaal congres te organiseren. De deelnemers zouden discussiëren aan de hand van preadviezen, opgesteld als antwoord op vragen van het congresbestuur. Er verschenen maar liefst drie bundels; zo’n 25 verschillende deskundigen, allen betrokken bij vakonderwijs, schreven in totaal zo’n vijfhonderd bladzijden vol over uiteenlopende aspecten van vakonderwijs. De agenda van het congres volgde alle preadviezen. De deelnemers konden dankzij de drie bundels vooraf goed beslagen ten ijs komen. Deze documentatie moet voor dat moment de beste informatiebron zijn geweest over vakonderwijs en de verschillende visies op de toekomst ervan.

Men kwam bijeen in Den Haag, in de grote vergaderzaal van de Haagse Dierentuin, vier dagen lang, van 11 tot en met 14 juni 1919. Landelijke en regionale dagbladen deden er dagelijks nauwgezet verslag van; de lezers werden niet alleen geïnformeerd over inhoudelijke bijdragen en discussies, maar ook over de mate van bijval voor de verschillende sprekers.

De (eerste!) minister van Onderwijs, mr. Johannes de Visser, hield de openingsrede en inderdaad, de journalisten konden noteren dat hem applaus ten deel viel. Niet zo verwonderlijk, want hij stond bekend als een goed redenaar. Vervolgens lichtten de pre-adviseurs ieder op hun beurt hun advies toe; voor reacties uit de zaal waren per persoon slechts enkele minuten spreektijd beschikbaar. Daarna dienden de pre-adviseurs de sprekers nog eens van repliek. Het was niet de bedoeling conclusies te trekken; wel ging men ervan uit dat Kamerleden in elk geval preadviezen en verslaglegging in de dagbladen bij hun beraadslagingen over wetgeving voor vakonderwijs zouden benutten.

Dames gaan voor

De grote zaal van de Haagse Dierentuin was iedere dag vol. Opvallend was de samenstelling van de deelnemers: zeker driekwart was vrouw.

⁵⁷⁴ *Het Leerlingwezen* 34.

⁵⁷⁵ *Het Leerlingwezen* 49, 51.

Nationaal Congres voor Vakonderwijs.

De tweede dag van het congres wordt voor-
gezet en geopend door mevrouw Van Balen—
Klaar, die haar vreugde erover uitsprak, dat
dit congres door zooveel vrouwen wordt bijge-
woond.

Algemeen Handelsblad 13 juni 1919

De Arnhemsche Courant wist hoe dat kwam: aan de meisjesvakscholen was vakantie gegeven zodat alle directrices en leraressen het congres konden bijwonen. Dat moeten er heel wat zijn geweest; er waren destijds zo'n elfhonderd à twaalfhonderd inrichtingen voor vakonderwijs voor meisjes. De gelegenheid tot deelname bieden was één ding, maar:

Dat echter door zoo velen gebruik was gemaakt van de gelegenheid, en dat al die jonge vrouwen, eenmaal in Den Haag zijnde, de verlokkingen van de hofstad en van Scheveningen weerstonden om dag aan dag in de congreszaal te vertoeven, bewijst wel dat zéér groote belangstelling bij haar aanwezig was voor de zaak zelve. Dit is het, wat oogenblik alom valt waar te nemen bij de vrouwen: een warm deelnemen aan de publieke zaak, zeker niet in het minst dáár waar het de opvoeding en het toekomstig geluk van het jonge geslacht betreft.⁵⁷⁶

De inhoud van het congres

Het is verleidelijk om heel veel krenten uit de pap van de drie bundels te halen. Het vakonderwijs aan het begin van de twintigste eeuw wordt van alle kanten belicht. De pre-adviseurs laten overeenkomsten en verschillen duidelijk zien. Sommigen van hen zijn werkzaam in de praktijk van het vakonderwijs, op een school of in het leerlingstelsel, anderen hebben als ondernemer of arbeidsinspecteur met vakopleidingen in bedrijven te maken of treden op als hoogleraar-deskundige.

Maar in het bestek van deze studie gaat het vooral om de kwestie van de verantwoordelijkheid voor vakonderwijs en in verband daarmee een smalle vakopleiding of een bredere algemene vorming. En omdat er in deze periode – ongeveer vanaf de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 – voor het eerst systematischer aandacht werd gevraagd voor vakonderwijs voor meisjes, krijgt dit thema afzonderlijk aandacht.

*'Dient in beginsel het vakonderwijs uit te gaan van particuliere vereenigingen dan wel van het Rijk of de gemeenten?'*⁵⁷⁷

De bundel opent met twee verschillende antwoorden op deze vraag.

H. de Wilde⁵⁷⁸ is van mening dat particuliere verenigingen als initiatiefnemer de voorkeur verdienen. De eerste reden is het belang van een krachtige, initiatiefrijke maatschappij. Bemoeienis van de overheid kan zelfs nadelig zijn en leiden tot verzwakking van het zelf reddend vermogen van de bevolking. Omdat particulieren de kosten van onderwijs niet kunnen opbrengen, moet het Rijk wel financieren maar de besteding aan anderen overlaten.

Als tweede reden noemt De Wilde het belang van de vakschool zelf. Juist als belanghebbenden zelf nut en noodzaak van een vakschool inzien, kan deze voortvarend worden opgericht. Men

⁵⁷⁶ Arnhemsche Courant 21 juni 1919 (Delpher).

⁵⁷⁷ Nationaal Congres voor Vakonderwijs, *Rapporten en Handelingen*, eerste bundel (1919).

⁵⁷⁸ De Wilde, 'Dient in beginsel het vakonderwijs uit te gaan van particuliere vereenigingen dan wel van het Rijk of de gemeenten?' 5–20.

bespreekt wat het onderwijsprogramma moet zijn, richt een vereniging op en in overleg met de onderwijsinspecteur komt de juiste opleiding vlot tot stand. Voor De Wilde is het zonneklaar: het Rijk bekostigt alle vakonderwijs, bijzonder onderwijs is de regel, openbaar vakonderwijs vanuit de gemeente is slechts aanvullend waar initiatief van de inwoners ontbreekt.

J. van Zadelhoff⁵⁷⁹ denkt daar anders over. Als kersvers Kamerlid, een van de vijf onderwijzers in de SDAP-fractie, is hij principieel voorstander van openbaar onderwijs. De overheid zou het vakonderwijs geheel naar zich toe moeten trekken. Het belang van de arbeidersklasse moet de doorslag geven en niet dat van ondernemers of andere particulieren; vakonderwijs moet worden ingericht naar de behoeften van de maatschappij, het gaat om een zaak van algemeen belang.

Het gaat Van Zadelhoff niet alleen om het principe, ook praktische argumenten voert hij aan. Het particulier initiatief kan de ontwikkelingen niet goed bijhouden, waardoor verdere ontplooiing wordt belemmerd. En dat in een tijdsgewricht waarin de ontwikkeling van bedrijven en techniek juist hoge eisen stelt. Daarnaast zijn particulieren financieel niet in staat voor kwalitatief goede scholen te zorgen. Voor het eerst wordt de stem van leraren hoorbaar gemaakt: Van Zadelhoff, zelf onderwijzer, memoreert de opkomst van een generatie capabele vakleraren:

Maar ook is er een staf van leeraren gekweekt, mannen en vrouwen, die het vakonderwijs hebben opgebouwd, die in de praktijk hebben ervaren wat er aan ontbreekt, en die, op grond van hun ervaring en deskundigheid, nieuwe perspectieven voor het vakonderwijs openen en er eischen aan stellen, waaraan de particuliere verenigingen met den besten wil van de wereld niet kunnen voldoen⁵⁸⁰

Beide heren lichtten tijdens het congres hun preadviezen toe en beiden kregen – blijkens krantenverslagen – enige bijval uit de zaal. Maar de situatie is qua wetgeving dan al niet blanco meer: het wetsontwerp voor het nijverheidsonderwijs ligt al in de Tweede Kamer. Dat brengt inspecteur De Groot, die ook bij andere discussiethema's een belangrijke rol speelt tijdens het congres, tot de volgende interventie:

De heer H. J. de Groot, inspecteur van het vakonderwijs, wijst er op, dat de wet op het vakonderwijs in zicht is en dat deze aan den eenen kant het particulier initiatief zal handhaven en aan den anderen kant mogelijk zal maken, dat, wanneer het particulier initiatief insluimert, de gemeente de school overneemt. De wet zal ook mogelijk maken dat de scholen aan de volle 100 pct. der uitgaven komen. (Applaus).⁵⁸¹

Smalle vakopleiding of bredere algemene vorming?

In de preadviezen wordt telkens weer het belang van een bredere vorming voor deze jeugd benadrukt. Algemene vorming is nodig omdat de maatschappij ook zo haar eisen van ontwikkeling aan haar burgers stelt. Daarnaast wordt het begrip 'beroepsvorming' breed opgevat: men verstaat er niet alleen het aanleren van specifieke beroepsvaardigheden onder, maar ook het ontwikkelen van liefde voor het werk en waardering van vakmanschap.

579 J. H. F. van Zadelhoff, 'Dient in beginsel het vakonderwijs uit te gaan van particuliere verenigingen dan wel van het Rijk of de gemeenten?' in *Nationaal Congres voor Vakonderwijs, Rapporten en Handelingen*, eerste bundel 21–39.

580 Van Zadelhoff, 'Dient in beginsel het vakonderwijs uit te gaan van particuliere verenigingen dan wel van het Rijk of de gemeenten?' 26.

581 Haagsche Courant, 13 juni 1919.

Ook hier twee verschillende antwoorden op de vraag van het congresbestuur, eerst het antwoord van een theoreticus, daarna dat van een pragmaticus.

Jan Gunning, de eerste hoogleraar pedagogiek in Nederland, gaf blijk van een originele kijk op de aard van het algemeen vormend aspect van vakonderwijs.⁵⁸² Voor hem is algemene vorming onderwijs dat direct aangrijpt op de belangstelling van leerlingen. Anders dan in Nederland en in Europa als geheel, beschouwt men in Amerika de beroepsopleiding als onderdeel van de algemene vorming. In de moderne opvattingen van de Amerikanen en van onder anderen ook de Duitse Kerschensteier kunnen leerlingen hun algemene vorming het best opdoen aan de hand van vakonderwijs, want juist daar kan de leerstof in het licht van het beroep reële en concrete betekenis krijgen. En dan is het niet nodig dat de mens in de vakman ondergaat.

Een beetje hoogdravend is de professor wel. Nadat hij als ideaal heeft geformuleerd dat arbeiders zich niet alleen buiten hun vak verder ontwikkelen, maar juist ook in aansluiting aan hun vak, wijst hij het theoretische onderwijs aan als daarvoor geschikt.

Dit heeft de schoonste gelegenheid om de leerlingen te doen zien, dat elk vak vergezichten opent, die ver over 't verdienen van het dagelijksch brood heenreiken, dat ieder vak, en met name het moderne georganiseerde bedrijf, behalve een gelegenheid tot broodwinning ook is een stuk gecondenseerde maatschappelijke, staatkundige en algemeen menselijke belangen, en dat in elk vak ontwikkelingsmogelijkheden liggen opgesloten, die evenwel zonder studie, zonder hogere intellectuele vorming niet realiseerbaar zijn. (...)

In één woord: de onderwijzer aan de vakschool heeft slechts te bedenken en toe te passen dat groote en heerlijke woord, waarin de grootste paedagogen en ook andere wijze mannen hun didactische wijsheid hebben saamgevat, n.l. dat in het onderwijs niet het mededeelen van kennis de hoofdzaak is, maar 't opwekken van den lust naar meer kennis en het wijzen van den weg of de wegen die daartoe voeren. Dat is de eenige gezonde zin, die aan dat vage begrip van 'algemeene vorming' kan gegeven worden; er zal zeer veel gewonnen zijn, als alle onderwijzers hebben leeren inzien, dat, zoo opgevat, dit begrip niet staat tegenover dat van vakkennis en beroepsopleiding, maar juist innig daarmede samenhangt en ze als basis en voedingsbodem eenvoudig niet missen kan.⁵⁸³

Ida Heijermans, pedagoog en docent, werkzaam aan industrie- en vakscholen, tevens journalist en zus van de (toneel)schrijver, is een stuk pragmatischer. In haar advies voor vakonderwijs aan meisjes onderscheidt ze drie rollen waarop de school de leerlingen voorbereidt: de vrouw en moeder, de staatsburger en de eigenlijke vakarbeidster. Ieder meisje is gebaat bij vorming gericht op gezin en moederschap, ook al zou ze niet trouwen. Een staathuishoudkundige ontwikkeling is noodzakelijk omdat vrouwen steeds meer bij het openbaar bestuur worden betrokken; voorkomen moet worden dat ze anderen klakkeloos volgen die op hun domheid speculeren. Een trits die modern aandoet: vorming als persoon, als burger en als werknemer.⁵⁸⁴

582 Dr. J. H. Gunning Wz., 'In hoeverre moet het algemeen vormend onderwijs als deel van het vakonderwijs een bijzonder karakter dragen?', in *Nationaal Congres voor Vakonderwijs, Rapporten en Handelingen*, tweede bundel 115–128.

583 Gunning Wz., 'In hoeverre moet' 126–127.

584 I. Heijermans, 'In hoeverre moet het algemeen vormend onderwijs als deel van het vakonderwijs een bijzonder karakter dragen?', in *Nationaal Congres voor Vakonderwijs, Rapporten en Handelingen*, tweede bundel 129–134.

Vakonderwijs voor meisjes

De vergaderzaal van de Haagse Dierentuin zou met zijn driekwart vrouwelijke bezetting misschien wel een kleurig aanzicht hebben geboden. Wat waren nu de vakopleidingen waarin al deze leraressen en directrices werkten?

Anna Polak schetst in haar preadvies een imposant beeld van de vele instellingen waar meisjes aan meerjarig dagonderwijs en (avond)cursussen kunnen deelnemen.⁵⁸⁵ Als ze ook instellingen met gemengde populatie meerekent – vakscholen voor typografie en voor schoenmakers, toneel- en muziekscholen, ziekenhuizen, hogescholen – schat ze dat er tussen de elfhonderd en twaalfhonderd opleidingsinrichtingen bestaan, zeer heterogeen van aard. Ze waagt zich niet aan een schatting van het aantal deelnemers. Wel weet ze dat de meeste van de 400.000 à 450.000 meisjes tussen twaalf en negentien jaar geen enkele vorm van vakonderwijs volgen. Na deze situatieschets gaat ze in op de vraag hoe grotere deelname te bevorderen.

Haar uitgangspunt is dat de vakopleiding geen doel op zich is maar een middel om een vak goed te kunnen uitoefenen. Bij gevolg zou het alleen moeten worden aangeboden aan de weinige meisjes die ook daadwerkelijk dat beroep gaan uitoefenen. Want stel dat meer meisjes een opleiding zouden volgen, dan ziet zij (directrice van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid!) het volgende gebeuren:

Maar een ander, waarschijnlijk groter, percentage der nieuwe leerlingen zou – evenals wij sinds jaar en dag aan de bestaande inrichtingen van vakonderwijs zien geschieden – wèl vakschool of cursus bezoeken, wellicht ook een diploma of acte behalen, maar – gevolg van de eigenaardige opvattingen, die in zoo menigen kring onzer bevolking nog heerschen omtrent het verrichten van loonarbeid door de vrouw – *niet tot beroepsuitoefening overgaan*. Voor dezúlken nu is – het werd reeds opgemerkt – vakonderwijs niet bestemd.⁵⁸⁶

Polak pakt het systematisch aan: ze onderscheidt maatregelen die het vakonderwijs tot het meisje brengen, en maatregelen die het meisje tot het vakonderwijs brengen. Zo mogen meisjes niet worden weggehouden uit geldgebrek, op te lossen door een landelijke ‘Voorschotkas’ op te richten. Beroepen waarvoor opleidingsmogelijkheden moeten worden uitgebreid, zijn vooral dienstbode (veel vraag naar gediplomeerden), kostuumnaaister, verkoopster en boerin/bedrijfshoofd. Voor fabrieksarbeidsters acht Polak het nodig dat zij op eenvoudige manier les krijgen in de werking van de machines die zij in de fabriek moeten bedienen. En omdat voor de wasindustrie iedere opleiding ontbreekt, bepleit zij het oprichten van specifieke vakscholen voor deze bedrijfstak.

Opmerkelijk is haar zienswijze over het overvoerd zijn van de markt voor onderwijzeressen, zeker gezien de actuele uitbreiding van de leerplicht. En er was een groot tekort aan onderwijzers in Nederlands Oost-Indië, reden voor het lerarengenootschap om bij de Staten-Generaal verbetering van de lokale arbeidsvoorwaarden te bepleiten.⁵⁸⁷ Verhuizing naar de Oost zal echter voor veel dames wel een zee te ver zijn geweest.

Anna Polak eindigt haar preadvies met een prachtig vooruitzicht:

585 A. Polak, ‘Door welke maatregelen kan het vakonderwijs onder het bereik worden gebracht van alle lagen van de maatschappij, zoowel op het platteland als in de steden?’ in *Nationaal Congres voor Vakonderwijs, Rapporten en Handelingen*, tweede bundel 15–65.

586 Polak, ‘Door welke maatregelen’ 25.

587 R. A. Schotman, *De Onderwijzerspositie in Nederlandsch Oost-Indië en wat er aan ontbreekt* (1911).

Mochten al deze wenschen in vervulling gaan, dan zal niet alleen geen enkel Nederlandsch meisje anders dan om redenen van *aanleg* van vakonderwijs verstoken behoeven te blijven, maar dan zal bovendien over het geheele veld van den vrouwenarbeid eene der hoofdvoorwaarden geschapen zijn voor deugdelijker beroepsuitoefening, met alle gevolgen van dien voor welvaart, gezondheid en geluk, zoowel voor de enkelinge als voor de gemeenschap.⁵⁸⁸

Verhouding leerlingwezen en schoolonderwijs

Het congres over vakonderwijs boog zich ook over het leerlingstelsel, onderdeel van het vakonderwijs dat op dat moment geen landelijke ordening kende. Na het opheffen van de gilden was er in Nederland – in tegenstelling tot landen als Duitsland en Frankrijk – geen andere regeling van leercontracten in de plaats gekomen. Industriëlen en architecten zagen vrijwel unaniem dat daardoor arbeiders op alle niveaus tekort schoten in vakbekwaamheid.⁵⁸⁹ Ze waren daarom wel verplicht de benodigde vakmensen, vooral technici, van over de grens te halen uit landen waar het vacuüm van de gildeopleidingen al wel was opgevuld met andere vormen van geregeld vakonderwijs.

Er werd aan meerdere deskundigen preeadvies gevraagd over de verhouding leerlingstelsel en schoolonderwijs, en over de inrichting van een leerlingstelsel.

Ir. Florentin Dufour, directeur van een machinefabriek, bepleit een tweeledig vakonderwijs zoals in het wetsontwerp van 1915 werd voorgesteld: zowel in school als in fabriek en werkplaats moet men een vak kunnen leren. Het zal nooit mogelijk zijn om alle beroepen op school te leren; daarvoor ontbreken gekwalificeerde leraren en speciale werktuigen. Verder heeft de fabrieksopleiding voordelen zoals de continue aanpassing aan veranderingen in de fabricage, terwijl de ervaringen van leraren op school snel verouderen.⁵⁹⁰

Dr. Estella Kleerekoper, arbeidsinspectrice, was verzocht de vraag specifiek voor meisjes te beantwoorden. Dufours advies beperkte zich namelijk tot de metaalsector, waar alleen mannen werkten. Vanuit haar achtergrond ging Kleerekoper na hoe school- en fabrieksopleiding voor meisjes zich tot elkaar verhouden.

Om de gedachten te bepalen een enkel cijfer: 45% van de industriearbeidsters werkt in de kledingindustrie, 18% in de textiel, 7% in wasserijen en de overige een derde in andere industrieën. Meestal gaat het om eenvoudig werk, deels handmatig deels machinaal, waarvoor meisjes de ideale vinger-vlugheid en nauwgezetheid hebben. Dit soort werk vraagt enige oefening maar geen scholing, en dit betreft zo'n 40.000 meisjes en vrouwen, bijna een derde van het totaal. Alleen in kleine ateliers bestaat het echte leerlingwezen nog, waar meisjes zich voor drie jaar binden en het complete naaien leren. Daarvoor bestaat echter niet veel belangstelling; liever gaan de meisjes naar de fabriek waar ze meteen al iets verdienen, maar vanwege de grote mate van specialisatie het vak niet volledig leren.

Een schoolopleiding maakt meisjes niet aantrekkelijker voor een baas omdat die niet erg op de praktijk is gericht. De confectiefabrieken hebben het moeilijk de buitenlandse concurrentie het hoofd te bieden en hebben daartoe specialisatie verder doorgevoerd. Vakscholen zouden daarom in plaats van volledige opleidingen specifieke cursussen moeten aanbieden zoals men dat in de Engelse textielindustrie gewoon is.⁵⁹¹

588 Polak, 'Door welke maatregelen' 65.

589 Goudswaard, *Vijfenzestig jaren* 193.

590 Ir. F. C. Dufour, 'Moet al dan niet geëischt worden, dat aan opleiding in de fabriek vakschoolonderwijs voorafgaat?', in *Nationaal Congres voor Vakonderwijs, Rapporten en Handelingen*, eerste bundel 41–58.

591 Dr. E. Kleerekoper, 'Moet al dan niet geëischt worden, dat aan opleiding in de fabriek vakschoolonderwijs voorafgaat?', in *Nationaal Congres voor Vakonderwijs, Rapporten en Handelingen*, eerste bundel 59–80.

Het onderwijsprogramma moet nieuw voor hen zijn en daarop gericht dat hun de lust en de mogelijkheid gegeven wordt tot latere zelfontwikkeling; het zou kunnen bevatten het lezen van werkelijk mooie dingen, die binnen hun begrip vallen, dan het maken van opstellen om hen te leren hun gedachten in vorm te brengen; voorts gymnastiek en sport. Het exacte en praktische onderwijs zou in verband kunnen worden gebracht met hun toekomstigen beroepsarbeid en omvatten werktuigkunde, teekenen en technologie van de in de streek uitgeoefende industrieën, verder b.v. praktisch werk als het leren vervaardigen van eenvoudig gereedschap voor huis en tuin.⁵⁹²

Is een mooiere beschrijving van *Bildung* en *Ausbildung* in deze context van arbeiderskinderen denkbaar? En ja, de kosten zullen niet meevallen. Maar, zo luidt haar advies, maak er een uniforme school van voor alle kinderen van twaalf tot vijftien jaar, met enige differentiatie voor wie zich op intellectuele of kunstzinnige arbeid voorbereidt. Bedoelt Kleerekoper echt alle kinderen voor wie zij dit ideaal van een brede algemene ontwikkeling bepleit? Nee, helaas doelt ze slechts op de mannelijke helft.

Voor de meisjes moet de quaestie der vakopleiding geheel afzonderlijk worden bezien in verband met haar bijzondere bestemming. Wij zagen boven reeds, dat haar taak in de industrie van ondergeschikten aard is, dat haar zooveel mogelijk het ongeschoolde of kortgeschoolde werk wordt opgedragen en dat zij het bij den geschoolden arbeid in den regel niet tot het moeilijke werk brengen. Een voornaam oorzaak hiervan is gelegen in de omstandigheid dat zij slechts een korte periode van haar leven in de fabrieken doorbrengen. (...) Vakopleiding voor den arbeid in de fabriek is dan ook voor meisjes van ondergeschikt belang tegenover den dringenden eisch haar een opleiding te geven voor haar werkelijke bestemming als huisvrouw en moeder. De vervolgscholen waarvan wij de wenschelijkheid bepleitten, zullen in verband hiermee voor de meisjes een geheel speciaal karakter moeten dragen en wel om haar voor te bereiden voor de vervulling van haar taak in het gezin. Het programma zal dus moeten omvatten: huishoud- en kookonderwijs en gezondheidsleer, aangevuld met algemeen vormend onderwijs, gymnastiek en sport. (...) Voorts dient onderwijs te worden gegeven in naaien, wasschen en strijken, aan welke vakken in een deel der scholen meer speciaal de aandacht kan worden gewijd ten behoeve van de meisjes die die vakken als hun beroep zullen kiezen.⁵⁹³

Maar de gedachte waarmee ze haar preadvies afsluit, is wel weer een mooie:

Hoe kort de tijd ook is tusschen het verlaten der lagere school en het opgenomen worden in de industrie, het is altijd de moeite waard hem te gebruiken om te trachten de kinderen enkele van de sleutels in handen te geven, waarmee zij de rijken der wijsheid en schoonheid voor zich kunnen ontsluiten.⁵⁹⁴

Leerlingstelsel ook voor meisjes?

Marie Heinen⁵⁹⁵ is vanuit haar ervaring in de wereld van de arbeid van mening dat praktisch werken met daarnaast theoretisch onderwijs voor een groot deel van het vrouwelijk arbeidspoten-

592 Kleerekoper, 'Moet al dan niet geëischt worden' 76–77.

593 Kleerekoper, 'Moet al dan niet geëischt worden' 77–79.

594 Kleerekoper, 'Moet al dan niet geëischt worden' 80.

595 M. Heinen, 'Naar welke beginselen behoort het vakonderwijs volgens het leerlingstelsel in Nederland te worden ingericht?' in *Nationaal Congres voor Vakonderwijs, Rapporten en Handelingen*, derde bundel 33–81.

tieel de beste manier is om je in het werk te bekwamen. Voor meisjes is een goed geregeld leerlingwezen nog belangrijker dan voor jongens omdat ze minder vastomlijnde beroepen uitoefenen en daarom vaak van werk veranderen.

Heinen blijkt goed op de hoogte van het leerlingwezen in landen als Duitsland, Frankrijk en Engeland, waar wettelijke regelingen van kracht zijn. Ze formuleert drie uitgangspunten alvorens zij zich aan een regeling voor Nederland waagt. Zo vindt zij dat (1) voor vijf bedrijfstakken een leerlingstelsel nodig is: huishoudelijke diensten, naaldvakken, andere industriële beroepen, verpleegwezen en handel/winkelwezen; (2) de praktische en theoretische beroepsvorming wettelijk moet worden geregeld; (3) dat de overheid reguleert, stimuleert en controleert, terwijl particulieren uitvoeren. De belangen van leerlingen en bedrijven kunnen botsen, maar het hogere beroepsbelang moet de doorslag geven.

Ze werkt haar ideeën concreet uit. Verantwoordelijkheden van werkgevers moeten worden vastgelegd, evenals verplichtingen van leerlingen. De overheid moet verenigingen subsidiëren om dit leerlingstelsel uit te voeren. Daar hoort onder meer bij dat leerprogramma's worden opgesteld en afsluitende examens afgenomen. De leerlingen zouden na hun leertijd te hebben volbracht, een gezellen-diploma moeten krijgen. Speciale inspecteurs voor het leerlingwezen moeten toezien op naleving van de wet; voor vakken grotendeels door vrouwen beoefend, mogen dat alleen inspectrices zijn.

Heinen heeft bepaald een originele kijk op de beroepen waarvoor de leerovereenkomst zinvol is. Hoewel veel 'mevrouwen' feitelijke kennis op huishoudelijk gebied missen, zouden zij toch als 'leermeesteres' voor hun dienstboden moeten fungeren. De Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen dicht zij de taak toe praktijk en theorie van dit vak inhoudelijk te ondersteunen. Het invoeren van een examen voor 'gediplomeerd dienstbode' zou de kroon op het leerlingstelsel zijn. Zij weet ook hoe de harten van jonge dienstmeisjes te bereiken: het examen wordt een feestelijke dag, helemaal door leerlingen verzorgd; vol verwachting naar deze 'eredag' uitkijken, maakt het leerlingstelsel ook bij hen populair.

Zij besluit haar preadvies met een pleidooi voor verlenging van de leerplicht tot veertien jaar, wat een verbod op arbeid onder die leeftijd impliceert, alles om

de zedelijke, geestelijke, lichamelijke kracht onzer natie tot vollen wasdom te doen komen⁵⁹⁶ (...)

De 12- en 13-jarigen, die hierdoor worden verre gehouden van beroepswerk zullen er niet alleen in schoolkennis doch ook in gezondheid door winnen, vooral dan, wanneer de vaders en moeders de plichten in dienst van het gezin rechtvaardiger gaan verdeelen tusschen zoonpjes en dochtertjes.⁵⁹⁷

Heinen wijst heel slim op maatschappelijke tendensen die voor haar voorstellen profijtelijk zijn: streven naar kortere arbeidsduur, betere organisatie van het bedrijfsleven en de trend naar meer collectieve arbeidscontracten. Ze spreekt zelfs van een hergeboorte van de gilden; met haar preadvies antwoordt ze expliciet op de centrale vraag van deze studie:

Niet van de overheid alleen, met haar wetten en haar subsidies, doch vooral ook van de thans groeiende samenwerking op bedrijfsgebied verwachten wij heil voor een goede regeling en toepassing van het leerlingstelsel.⁵⁹⁸

596 Heinen, 'Naar welke beginselen' 78.

597 Heinen, 'Naar welke beginselen' 79.

598 Heinen, 'Naar welke beginselen' 81.

Tot slot

Het Nationaal Congres voor Vakonderwijs heeft met alle voorwerk en discussiebijeenkomsten de zaak van het vakonderwijs en de verantwoordelijkheid ervoor nog eens heel duidelijk op de kaart gezet. Ideeën te over, over sommige groeiende consensus, over andere verschillende opvattingen; het werd tijd om knopen door te hakken. Wat zou politiek Den Haag ervan maken, nu de twee urgente kwesties van gelijkberechtiging van publiek en privaat onderwijs en het algemeen kiesrecht waren opgelost?

1.3 *De Nijverheidsonderwijswet, politiek rondt twee eeuwen discussie af*

Het wettelijk kader, een keerpunt!⁵⁹⁹

Minister Johannes de Visser⁶⁰⁰ ging direct na zijn aantreden naarstig aan de slag. De gelijke behandeling van openbaar en bijzonder onderwijs was nu geregeld. De Ineenschakelingscommissie had een aantal wetsontwerpen opgesteld en deze eerste minister van Onderwijs kon – los van Binnenlandse Zaken – over een eigen ambtenarenapparaat beschikken. Dat was ook wel nodig, omdat de grondwettelijke financiële gelijkstelling tot heel wat aanpassing van bestaande onderwijswetten aanleiding gaf, om nog maar niet van de uitvoering daarvan te spreken. Men onderschatte dat waarschijnlijk omdat het kabinet van een tijdelijk afzonderlijk departement sprak, maar in het parlement dacht men daar anders over.

Het werd een ministerie voor drie beleidsterreinen: onderwijs, kunsten en wetenschappen. Zo'n 120 jaar na 'de eerste minister van onderwijs', Theodorus van Kooten, de Agent van Nationale Opvoeding in 1798 – die overigens al een jaar later wegens luiheid werd vervangen⁶⁰¹ – was het nu de beurt aan de ijverige De Visser, die zich op 25 september 1918 voor het eerst met de ministerssteek tooide.

In de Inleiding op de wetsuitgave anno 1967⁶⁰² worden eerdere pogingen van de wetgever om het nijverheidsonderwijs te regelen aangehaald. Daar wordt ook expliciet het falen van de wetgever gestipuleerd, bij afwezigheid waarvan particulieren actie ondernamen:

De snelle ontwikkeling van nijverheid en handel eiste andere scholen en daar de overheid in gebreke bleef deze op te richten, waren het particulieren, die op grote schaal hiertoe overgingen. Inmiddels deed zich echter de behoefte aan een behoorlijke wettelijke regeling van het N. O. steeds sterker voelen en zowel in als buiten het Parlement drong men hierop aan.⁶⁰³

Het ontwerp van de Ineenschakelingscommissie werd té stringent bevonden: het paste slecht bij het dynamisch karakter dat vakonderwijs zou moeten hebben. Cort van der Linden had in 1915 een eigen ontwerp ingediend onder de eenvoudige titel 'Regeling van het vakonderwijs'.

599 *Wet van den 4den October 1919, Stb. 593, tot regeling van het nijverheidsonderwijs, Nijverheidsonderwijswet* (Uitgegeven onder toezicht van Mr. J. de Lange, Zwolle Tjeenk Willink 1920).

600 J. Th. de Visser (1857–1932) was minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van 1918 tot 1925.

601 Th. van Kooten was bepaald geen goed voorbeeld voor zijn opvolgers. Zijn nikserige gedrag bracht *De Politieke Donderslag* tot de vraag 'Lang slapen – lekker eten – behoort dat tot de Nationale Opvoeding?', in H. Knippenberg en W. van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg, 75 jaar ministerie van Onderwijs, [Kunsten] en Wetenschappen* (1993).

602 *Nijverheidsonderwijswet met uitvoeringsvoorschriften alsmede Wet op het Leerlingwezen*, editie Schuurman & Jordens (Zwolle, dertiende druk 1967).

603 *Nijverheidsonderwijswet met uitvoeringsvoorschriften* 14.

Dat de overheid zich nu wél verantwoordelijk stelde voor het vakonderwijs, moet mede uit de omstandigheden worden verklaard. Hoewel Nederland niet direct betrokken was bij de Eerste Wereldoorlog, waren de indirecte gevolgen groot. Niet alleen kwamen er ruim een miljoen Belgische vluchtelingen de grens over, maar werd ook de hoogste inflatie van de twintigste eeuw bereikt: ruim 19%.⁶⁰⁴ Het oprichten en in stand houden van vakscholen was vanwege de hoge kosten door particulieren niet meer op te brengen, maar werd ook gecompliceerder door veranderende behoeften van de arbeidsmarkt.⁶⁰⁵

En we dopen hem: Nijverheidsonderwijswet

Het Voorlopig Verslag liet maar liefst vier jaar op zich wachten. Minister De Visser tekende daar in 1919 voor, verwerkte veel van de inbreng van de parlementariërs tot een nieuw ontwerp. Daarbij veranderde hij ook de naam van de wet in Nijverheidsonderwijswet. Volgens de hiervoor genoemde *Inleiding* was het optreden van de minister zeer succesvol:

Minister de Visser verdedigde dit ontwerp op zo voortreffelijke wijze, dat haast geen wijzigingen werden aangebracht. Zonder hoofdelijke stemming werd het ontwerp op 4 juli 1919 door de Tweede Kamer en op 2 oktober 1919 door de Eerste Kamer aangenomen. Eindelijk had dus het vakonderwijs, bij de memorie van antwoord omgedoopt in *nijverheidsonderwijs*, een wettelijke regeling gekregen.⁶⁰⁶

Het centrale thema van deze studie naar de verantwoordelijkheid voor vakonderwijs heeft hiermee een keerpunt bereikt. Het particulier initiatief heeft in de loop van de tijd vele scholen opgericht en in stand gehouden; nu heeft de wetgever zijn verantwoordelijkheid genomen. Voorlopig speelt de landelijke overheid de belangrijkste rol.

De wet werd van kracht op 1 januari 1921⁶⁰⁷ en maakte het mogelijk dat vakonderwijs kon uitgroeien tot een onderwijsvoorziening die voor de economische en sociale ontwikkeling van Nederland nodig was. Economisch om ambachten, bedrijven, winkels, zorg en onderwijs van beter geschoold personeel te voorzien en zo de kwaliteit van producten en diensten te verbeteren. Sociaal omdat voor het eerst nu ook arbeiderskinderen – in elk geval in potentie – een op hen toegesneden opleiding konden volgen. Het nijverheidsonderwijs kon de vleugels uitslaan en de samenleving op een hoger niveau brengen.

Wat staat er in de wet?

De Nijverheidsonderwijswet is een relatief korte wet, zeventig artikelen in totaal. Verreweg de meeste gaan over het onderwijs in de scholen (4–29) en in het leerlingstelsel (39–56). Nu er nijverheidsonderwijs zij, als dag- en als avondschool, kan de burgerschool in de Wet op het middelbaar onderwijs als schooltype worden beëindigd. Daartoe is ook een aantal artikelen opgenomen.

Artikel 1 luidt als volgt:

1. Het nijverheidsonderwijs heeft ten doel op den grondslag en met voortzetting van het algemeen vormend onderwijs op te leiden voor ambacht, nijverheid, scheepvaart, huishouden, landbouwhuishouden en vrouwelijke handwerken.
2. Het wordt onderscheiden in: *a.* schoolonderwijs; *b.* onderwijs volgens het leerlingstelsel.

604 <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2008/50/inflatie-sinds-1900-ruim-3-procent>, geraadpleegd 13 mei 2019.

605 De Rooy, *Een geschiedenis van het onderwijs* 145.

606 *Nijverheidsonderwijswet met uitvoeringsvoorschriften* 16.

607 Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school* 274.

3. Het schoolonderwijs wordt naar den aard en het doel van het onderwijs onderverdeeld in: *a.* lager onderwijs; *b.* middelbaar onderwijs.⁶⁰⁸

Met dit eerste wetsartikel is de positie van het nijverheidsonderwijs in het bestel duidelijk gedefinieerd: het is tweeledig van karakter, namelijk algemeen vormend en beroepsgericht. Het onderwijs is duaal van karakter: je kunt een vak zowel op school als op de werkplek leren; en – valt daar niet mee samen – het gaat om de combinatie van theorie en praktijk.

Het schoolonderwijs

De kwaliteit van het schoolonderwijs moet worden gewaarborgd door van leraren een bewijs van bekwaamheid en zedelijkheid te vragen, en door overheidstoezicht. Het bleef mogelijk dag- én avondonderwijs te verzorgen, met de flexibiliteit om voor speciale doeleinden aparte cursussen aan te bieden. Het belang van de leerling werd nog op andere wijze gediend: op grond van godsdienstige gezindte mocht een bijzondere school geen leerlingen weigeren.

De algemene bepalingen van de wet werden uitgewerkt in uitvoeringsbesluiten, sneller te actualiseren dan wetsartikelen. De schoolbesturen werd – met het oog op de veranderlijkheid van maatschappelijke eisen – veel vrijheid gelaten om de algemene voorschriften voor de leerplannen te vertalen in concrete onderwijsprogramma's. Daarvoor was bepaald dat school- en gemeentebesturen deze vaststelden voor respectievelijk bijzondere en gemeentelijke scholen, maar dan wel nadat directeur en leraren waren gehoord. In een beschikking gaf de minister in feite alleen wat procedurele aanwijzingen die als zeer vanzelfsprekend overkomen:

Art. 2. Ieder leerplan vermeldt de vakken, beroepen of kundigheden, waarvoor aan de school wordt opgeleid, met een zo nauwkeurig mogelijke aanduiding van het doel, hetwelk met elke opleiding getracht wordt te bereiken. Het noemt de duur van iedere opleiding en het aantal weken, gedurende welke daarvoor ieder jaar onderwijs wordt gegeven, vacantiën inbegrepen. Het bevat een opgave van het normale aantal wekelijkse lesuren, van de duur der vacantiën en vermeldt het tijdstip van de aanvang van de cursus en der sluiting.⁶⁰⁹

Na de verplichting om wekelijkse lessentabellen op te stellen en de leerstof per jaar te omschrijven, volgen meer pedagogisch-didactische aanwijzingen:

Art. 5. Het [leerplan] biedt plaats aan een voortzetting van het algemeen vormend onderwijs, hetwelk echter geleidelijk wordt gericht op het vak, het beroep of de kundigheid, waartoe de opleiding strekt. Het algemeen vormend onderwijs wordt op die wijze gegeven, dat de omvang er van in opvolgende jaren afneemt, tenzij in bijzondere gevallen hiervan moet worden afgeweken.⁶¹⁰

Het tweeledige karakter van het nijverheidsonderwijs, dat in het eerste lid van het eerste artikel van de wet is neergelegd, wordt op het niveau van het door de school op te stellen leerplan versterkt. Het enige expliciet vermelde vak is lichamelijke oefening voor leerplichtige scholieren, met voorkeur voor oefeningen in de open lucht. Misschien is dat in deze periode eerder een maatregel ten behoeve van de volksgezondheid dan ten behoeve van goed vakmanschap.

⁶⁰⁸ *Nijverheidsonderwijswet met uitvoeringsvoorschriften* 19.

⁶⁰⁹ *Nijverheidsonderwijswet met uitvoeringsvoorschriften* 357.

⁶¹⁰ *Nijverheidsonderwijswet met uitvoeringsvoorschriften* 358.

De nijverheidsscholen

Scholen voor nijverheidsonderwijs konden bijzonder of openbaar zijn. Daarmee werd het principe dat nijverheidsonderwijs in eerste instantie particulier initiatief zou moeten zijn, niet helemaal verlaten. Dat kwam ook tot uitdrukking in het te subsidiëren percentage van de uitgaven: niet de volle 100 maar 70% van de netto-kosten kwam voor rekening van het Rijk. Kort daarop volgden de eerste aanvullingen: het Rijk stelde zich garant voor leningen voor grondaankoop en scholenbouw, én er kwamen rijksbeurzen waarmee armlastige leerlingen schoolgeld, leermiddelen e.d. kunnen betalen.

Niet voor alle beroepen werd nijverheidsonderwijs aangeboden. De wet kende opleidingen voor ambacht, industrie, scheepvaart, huishouden, landbouwhuishouden (feitelijk meisjesonderwijs) en vrouwelijke handwerken. Merkwaardig is dat men handelsonderwijs tot algemeen vormend onderwijs bleef rekenen. Het verzet daartegen kwam uit de wereld van de handel zelf, terwijl je toch zou kunnen denken dat men vanuit de beroepspraktijk professionalisering zou willen benadrukken. En ook de (inmiddels 55 dag- en 132 avond-) handelsscholen zelf afficheerden zich liever als algemeen vormend onderwijs, wat hen opbrak toen de ULO die rol overnam. Omdat landbouwonderwijs (feitelijk voor jongens) onder het ministerie van Landbouw viel, ontbrak dat ook in deze wet.

School en leerlingstelsel

De wet probeerde het huisje bij het schuurtje te houden waar het samenhang tussen schoolonderwijs en leerlingstelsel betreft. Zo mocht er alleen een leerovereenkomst worden gesloten als er aanvullend theoretisch schoolonderwijs in de buurt was.

Aan patroons en leerlingen en hun leerovereenkomst werden eisen gesteld; zowel particuliere als gemeentelijke instanties konden worden gesubsidieerd voor uitvoerende en handhavende taken. Het bedrijf van de patroon in kwestie moest wel groot en leerzaam genoeg zijn. Anders dan bij schoolonderwijs vergoedde het Rijk de kosten van het leerlingwezen helemaal, maar dan wel de netto-kosten. Maar ja, als contributies, opbrengst van proefstukken, lesgelden en dergelijke zijn afgetrokken, bleef er misschien niet zo veel over.

De lijst plichten en rechten van patroon en leerling was lang. Uit de gildetijd bekende elementen als duur van de proeftijd en inhoud van het examen werden ook nu vastgelegd, alles omwille van de kwaliteit van de opleiding. De leerling betaalt in principe lesgeld, waarvan arme gezinnen worden vrijgesteld. Opvallend is dat in een uitvoeringsbesluit wordt bepaald voor wie een leerovereenkomst kan worden gesloten: 'ten behoeve van jongens, die bij den aanvang van de tewerkstelling ten minste dertien jaar oud en niet meer leerplichtig zijn, en die tevens voldoende lager onderwijs hebben genoten.'⁶¹¹ Zo wordt nog in 1936 de helft van dit leeftijdscohort de toegang tot formeel leren op de werkplek ontzegd.

De wet in uitvoering

De wet gaf slechts een summier inhoudelijk kader met veel vrijheid voor scholen om eigen keuzes te maken. Het leerplan werd op de school zelf opgesteld en eenmalig ter goedkeuring aan de minister voorgelegd. Scholen konden zodoende voor een groot deel zelf invullen wat zij goed vakonderwijs vonden. Omdat het initiatief een school op te richten, vaak uit het lokale bedrijfsleven kwam, zou je kunnen veronderstellen dat de opleiding vrij nauwkeurig zou voorbereiden op het toekomstig beroep. Toch zet Boekholt daar vraagtekens bij voor wat het technisch onderwijs betreft:

⁶¹¹ *Nijverheidsonderwijswet met uitvoeringsvoorschriften* 124.

Slechts schoorvoetend volgde de ambachtsschool de overschakeling van de ambachtelijke naar de industriële opleiding. Een oplopende spanning tussen school en bedrijfsleven, waar het aantal machines dat bediend moest worden toenam, was het gevolg.⁶¹²

De schoolopleiding duurde drie jaar, een mooi compromis tussen hoge eisen die extern aan afgestudeerden werden gesteld, en de periode die leerlingen nog aan onderwijs konden besteden alvorens aan het gezinsinkomen te moeten bijdragen. De regering besloot echter in 1935 er een jaar af te halen; ook nijverheidsscholen moesten een veer laten om de crisisjaren door te komen. Nadeel van het inkorten van de cursusduur was dat vooral algemene vorming erbij inschoot, maar gunstig neveneffect was een grotere toeloop van leerlingen, wat mede door gebrek aan werk zal zijn veroorzaakt. Het zou tot na de Tweede Wereldoorlog duren voor de driejarigheid zou worden hersteld.

Belendend perceel

Ongetwijfeld veranderde de Nijverheidsonderwijswet het leven van vele jongeren, die zich dankzij de uitbreiding van het aantal scholen in hun directe omgeving verder konden ontwikkelen. Maar bracht de wettelijke regeling nu ook het leerlingstelsel tot grote bloei? Ellerman ziet een trage ontwikkeling, waarvoor hij verschillende oorzaken aanwijst. De ambachtsschool bleef de voorkeursvariant, het leerlingwezen slechts het substituut. En omdat het opzetten ervan werd overgelaten aan het particulier initiatief, werkgevers passief bleven en de financiële positie van het land niet florissant was, bleef succes voorlopig uit. Het leerlingwezen kwam pas echt tot bloei na de Tweede Wereldoorlog.⁶¹³

Een andere wet was voor werkende jongeren veelbelovender: de Arbeidswet, ook van 1919, voorzag in het recht op één dag onderwijs of vorming voor jongeren al in het arbeidsproces functionerend (artikel 12). Maar papier is geduldig; vormingscentra en streekscholen om deze belofte in de praktijk te brengen, zouden nog vijftig jaar op zich laten wachten.

En de deelname?

Dankzij de Nijverheidsonderwijswet en de steeds langere leerplicht kwam doorleren na de lagere school meer in het bereik van de arbeidersklasse te liggen en steeg het algemene ontwikkelingspeil van de bevolking. Boekholt en De Booy geven de volgende deelnamecijfers voor het beroepsonderwijs als geheel: van ruim 100.000 leerlingen in 1920 naar ruim 200.000 in 1938. En Bakker geeft cijfers voor de ambachtsscholen: in 1900 boden 22 (dag)ambachtsscholen onderwijs aan 3300 leerlingen; in 1938 waren dat 110 scholen geworden met in totaal 32.000 leerlingen. Daarbij mogen nog worden opgeteld de avond-leerlingen: van 14.500 in 1900 naar 42.000 in 1938.⁶¹⁴

Opvallend is de uitspraak van Boekholt dat met deze massale deelname aan het lager nijverheidsonderwijs de sociale status van dit schooltype erop achteruit gaat. Hij stelt het zo: 'Het 'elite-ambachtsonderwijs' verschoof naar de middelbare technische scholen: van 19 in 1920 tot 23 in 1938, van 3200 naar 5800 leerlingen.'⁶¹⁵

Maar deze stijging in deelname verbleekte bij wat er na 1945 gebeurde. De naweeën van de crisis uit de jaren dertig en de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog brachten een ongekende

⁶¹² Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school* 275.

⁶¹³ Th. A. Ellerman, *Het Nederlandse leerlingwezen* (Den Bosch 1972).

⁶¹⁴ Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden* 639.

⁶¹⁵ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school* 277.

dynamiek met zich mee. Het land moest opnieuw worden opgebouwd en daarvoor waren meer vakmensen nodig dan ooit tevoren. Alle ogen werden daarvoor gericht op het vakonderwijs. De middelen waren beschikbaar, dankzij de Marshall-hulp. Zou deze maatschappelijke ontwikkeling de rolverdeling tussen Rijk, gemeente en particulier initiatief veranderen? Meer in het bijzonder, hoe zou het bedrijfsleven zich tegenover het vakonderwijs gaan opstellen en wat zou dat betekenen voor de verhouding tussen smal en breed opleiden? Daarover gaat hoofdstuk zes.

2 Groei en vernieuwing⁶¹⁶

‘Groeï en vernieuwing’, dat zijn de woorden waarmee Van Maanen en Waal het Leiden van de eerste helft van de twintigste eeuw typeren. Annexaties van nieuw grondgebied in 1896 en 1920 brachten niet alleen treinstation Leiden binnen de gemeentegrenzen, maar lokten ook veel nieuwbouwplannen uit.

In de jaren dertig stelde het gemeentebestuur voor het eerst een samenhangend plan voor de ruimtelijke ontwikkeling van de stad als geheel vast: het Uitbreidingsplan 1933, onder meer gekenmerkt door scheiding van functies als verkeer, wonen (bijvoorbeeld het tuinstadconcept) en industrie. In dit plan waren niet alleen woningen opgenomen maar ook industrieterrinen, parken en plantsoenen en een infrastructuur voor de verbindingen tussen dat alles.⁶¹⁷

Leiden 1924, ELO PV 497

⁶¹⁶ Deze paragraaf berust grotendeels op R. C. J. van Maanen en J. C. H. Blom (red.), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 4: Leiden vanaf 1896 (Leiden 2004).

⁶¹⁷ R. C. J. van Maanen en C. J. D. Waal, ‘De stedelijke ruimte’, in R. C. J. van Maanen en J. C. H. Blom (red.), *Leiden, de geschiedenis* 14–41.

Demografische aspecten⁶¹⁸

Leiden begon de twintigste eeuw met zo'n 53.000 inwoners. Annexaties en autonome bevolkingsgroei leidden tot een continue toename tot ruim 80.000 halverwege de eeuw. Woningbouwcorporaties werden vanuit alle gezindten opgericht, die, omdat zij vooral voor de lagere inkomensgroepen bouwden, de meeste huizen bouwden in de buurt van fabrieken, dus in het noorden van de stad. Ook particulieren bouwden woonhuizen, meer voor hogere inkomens elders in de stad. Zo ontstonden er weinig gemengde wijken.⁶¹⁹

Escher verbeeldde de groei van de stad in een paneel met verschillende kleuren hout waarbij vogels in- en uitgaande burgers verbeelden.

M. C. Escher, De groei van de stad Leiden vanaf 1186 tot 1940 (stadhuis).

Bestuurlijke en politieke aspecten⁶²⁰

Veldheer typeert het Leidse gemeentebestuur ten tijde van de kiesverenigingen eind negentiende eeuw als progressief-liberaal.⁶²¹ Dit karakter veranderde, toen na invoering van algemeen (mannen)kiesrecht en afschaffing van het districtenstelsel de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (verder SDAP) bij de verkiezingen van 1919 voor het eerst en wel direct als grootste partij tot de gemeenteraad toetrad. De inbreng was niet langer die van individuen maar van fracties, die de grote politieke stromingen van die tijd vertegenwoordigden. Discussies werden daardoor sterker dan voorheen gepolitiseerd. Het sterkere (partij)politieke karakter van het gemeentebestuur veranderde ook de rol van de burgemeester; het zwaartepunt van de besluitvorming verschoof langzamerhand naar de wethouders. Mede dankzij subsidiemogelijkheden van rijkswege konden zij meer aan volkshuisvesting en volksgezondheid doen.

Vakonderwijs gebaat bij de politieke nieuwkomer?

Hoewel de grootste fractie wilde de SDAP geen gedeelde dagelijkse verantwoordelijkheid dragen door toe te treden tot een afspiegelingscollege zoals toen gebruikelijk.

Dat is wel te begrijpen: het partijprogramma voor de gemeenten zou ook vandaag de dag nog behoorlijk ambitieus klinken. Vastgesteld in 1899 stelt het programma een aantal eisen aan gemeentelijk beleid die (deels) bewust in strijd zijn met rijkswetten. Zo zou er kosteloos onderwijs moeten zijn, voorbereidend, lager, herhalings- en ambachtsonderwijs. En bij gebleken bekwaamheid zouden ook middelbaar en hoger onderwijs kosteloos moeten zijn voor minvermogenden. Er

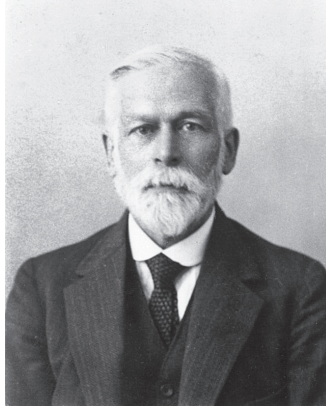
618 F. van Poppel, 'De Bevolkingsbewegingen', in R. C. J. van Maanen en J. C. H. Blom (red.), *Leiden, de geschiedenis* 42–57.

619 R. C. J. van Maanen en C. J. D. Waal, 'De stedelijke ruimte' 20–22.

620 V. Veldheer, 'De opkomst van de sociaal-democratie: politiek en bestuur', in R. C. J. van Maanen en J. C. H. Blom (red.), *Leiden, de geschiedenis* 206–231.

621 V. Veldheer, 'De opkomst van de sociaal-democratie: politiek en bestuur' 208.

zouden gratis leermiddelen en schoolvoeding en -kleding moeten worden verstrekt. En vanwege de slechte behuizing thuis zouden de scholieren over schoolbaden en schooltuinen moeten kunnen beschikken. Absolute voorwaarde voor het welslagen van dit alles is een goed loon voor onderwijzers en medezeggenschap voor hen in de leiding van de school. De partij legde de vinger op de zere plek van het door het Rijk verwaarloosde vakonderwijs:

Dirk van Eck (1867–1948), raadslid SDAP 1920–1941, fractieleider 1920–1935 (ELO, Historische Canon van Leiden)

Op 't oogenblik meenen de gemeenteraden al bijzonder hun plicht te doen, wanneer zij voldoende gelegenheid voor gewoon lager onderwijs geven aan de kinderen der bezitloozen. Voor de vermogenden heeft men wel hogere burgerscholen en gymnasia over! Daar worden dan ook de aanstaande dokters en advocaten, ingenieurs en kooplui opgeleid. Een arbeidersgemeenteraad zou natuurlijk begrijpen dat de gemeenteraad ook voor het vakonderwijs der aanstaande arbeiders zorgen moet. En dit niet meer door subsidies aan ambachtsscholen, maar door zelf zulke scholen op te richten, zoodat de gemeente ze heelemaal bekostigt, maar ze dan ook heelemaal in de hand heeft.⁶²²

In 1899 werd in industriestad Leiden een afdeling van de SDAP opgericht. Maar zou deze afdeling, nog buiten de gemeenteraad, direct al de zaak van het vakonderwijs bepleiten? Waarschijnlijk niet, want hevige discussies over een meer marxistische dan wel revisionistische koers hielden de afdeling gevangen. Al was in 1909 landelijk – in het Deventer Congres – de weg van de geleidelijkheid gekozen, de verdeeldheid in Leiden bleef en leidde een jaar later tot een afsplitsing in de vorm van de Sociaal-Democratische Partij, later de Communistische Partij Holland. SDAP-lid Neuteboom, zelf afkomstig uit de arbeidersklasse, schreef in zijn memoires:

Zowel uit vakverenigings-, politiek en zakelijk oogpunt beschouwd, waren de jaren 1908–1909 interessant (...). Ik bemerkte al spoedig dat er hevige meningsverschillen waren, principiële en taktiek-inzichten botsten fel (...). In de winter van 1908–1909 spitste zich al die discussies toe, vooral in Leiden, waar het afdelingsbestuur merendeels marxistisch gezind was.⁶²³

En zo kwam men voorlopig niet toe aan acties ten bate van het vakonderwijs.

622 *Sociale Arbeid in de Gemeenteraden, Gemeente-program toegelicht door de daartoe benoemde Commissie uit de Soc.-Dem. Arbeiderspartij in Nederland*, Sociaal-Dem. Bibliotheek No. 1X (Amsterdam z.j.) 59.

623 D. Wortel, 'Woelige jaren in Leiden', in *Jaarboek 1989 Dirk van Eck-werkgroep* (Leiden 1989) 76.

Pas na grote winst bij de verkiezingen van 1935 vond men het wethouderschap aanvaardbaar en waren de colleges samengesteld uit – behalve sociaaldemocraten – confessionelen en/of liberalen.

Gemeentelijke organisatie

Het actievare gemeentebestuur vroeg om een sterkere gemeentelijke organisatie. En zo kwamen er tussen 1910 en 1920 gemeentelijke instellingen bij als een Arbeidsbeurs (voor arbeidsbemiddeling) en Werklozenfonds (voor financiële steun), beide hard nodig als gevolg van de teruglopende textielindustrie, en werd er een Grondbedrijf opgericht. Waren er in 1899 een kleine 700 ambtenaren, in 1919 was dat aantal toegenomen tot ongeveer 1450. Zij zorgden voor verbeteringen op het terrein van volksgezondheid en openbare hygiëne, ruimtelijke ordening en woningbouw, armoedebestrijding en ook onderwijs.

Actief beleid was in de jaren dertig zeker ook nodig om de gevolgen van de economische crisis op lokaal niveau op te vangen. Dat gebeurde enerzijds door werkverschaffing, waarvan stadspark de Leidse Hout het bekendste resultaat is, anderzijds door armoedebestrijding waar werk ontbrak.

Dit beleid werd tot de Tweede Wereldoorlog voortgezet. In 1941 werd de Gemeenteraad ontbonden en werd de (christelijk-historische) burgemeester vervangen door een lid van de Nationaal-Socialistische Beweging.

Sociaaleconomische aspecten⁶²⁴

De armoede van de negentiende eeuw was nog lang niet voorbij. Nog steeds was een gemiddeld weekloon van een arbeider te laag om het gezin op minimaal niveau te onderhouden, zodat kinderarbeid het gezinsinkomen nog steeds moest aanvullen.

Conservenfabriek Tieleman & Dros 1900 (ELO PV 031152.4)

⁶²⁴ F. Boersma, 'Economische en sociale verhoudingen: breuk met het verleden', in R. C. J. van Maanen en J. C. H. Blom (red.), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 4: Leiden vanaf 1896 (Leiden 2004) 65–99.

Ongeveer een kwart van de bevolking was werkzaam in de textielindustrie dan wel aanverwante sectoren als kleding en reiniging. Andere takken van industrie als grafisch, voedings- en genotmiddelen, bouw en metaal namen in omvang toe. De metaalindustrie zou de textiel, traditioneel de grootste industrie in de stad, gaan overtreffen.

Met zoveel tuinbouw in de directe omgeving was Leiden een prima plek voor het inblikken van tuinbouwproducten. Karakteristiek voor de arbeidersbuurt rondom de conservenindustrie werd het boontjes doppen op de stoep voor het huis, werk voor vrouwen en kinderen.

*Blik met etiket merk
De Sleutels 1925 (ELO L7)*

*Bonen doppen
(ELO PV 5825.IIId)*

3 Een vaste plaats in het onderwijsbestel

3.1 Onderwijs algemeen

Lager en voortgezet onderwijs⁶²⁵

De twintigste eeuw laat een steeds grotere onderwijsdeelname zien. Rond 1900 was deelname aan lager onderwijs bijna algemeen. Scholen verschilden onderling nogal: er waren vier verschillende klassen van scholen, overeenkomend met de voorkomende standen.

Een nieuwe Leerplichtwet werd van kracht in 1901; alle kinderen moesten voortaan tot hun dertiende naar school, een jaar langer dan voorheen. Maar omdat pas tien jaar later de Arbeids-wet voorschreef dat kinderen niet voor hun dertiende mochten gaan werken, verzuimden in die tussentijd nogal wat twaalfjarigen, vooral meisjes die in de fabriek werkten. Het waren vooral de arme kinderen die de lagere school niet afmaakten.⁶²⁶

Een invloedrijke wet bleek ook de Lager Onderwijswet van 1920⁶²⁷, waarin gelijke bekostiging van openbare en bijzondere scholen werd geregeld. Er kwamen heel wat bijzondere scholen bij en

625 T. de Bruyn en H. de Frankrijker, 'Het onderwijs als spiegel van maatschappelijke ontwikkeling', in R. C. J. van Maanen en J. C. H. Blom (red.), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 4: Leiden vanaf 1896 (Leiden 2004) 174–190.

626 C. Smit, *De Leidse fabriekskinderen, Kinderarbeid, industrialisatie en samenleving in een Hollandse stad, 1800–1914* (Leiden 2014) 408–409.

627 Wet van 9 oktober 1920 (Staatsblad nr 778), tot regeling van het algemeen vormend lager onderwijs.

het aantal leerlingen op een openbare school werd een minderheid. Deze wet was ook bedoeld om tot één lagere school voor allen te komen in plaats van standenscholen, maar het Leidse stadsbestuur vond dat geen goed idee. Voor sommige kinderen was de gewone lagere school immers eindonderwijs en voor andere waren er de zogeheten opleidingsscholen.

Zo werden kinderen voorgesorteerd voor het vervolgonderwijs. Slechts een minderheid volgde voortgezet onderwijs, naar sociale achtergrond verdeeld over algemeen en vakgericht. Sinds 1838 was er een stedelijk gymnasium, sinds 1864 (voor jongens) en 1881 (voor meisjes) een gemeentelijke hbs; vanaf 1919 ook een christelijke hbs en vanaf 1927 een rooms-katholieke.

De universiteit⁶²⁸

In de twintigste eeuw ontstonden steeds nauwere banden tussen universiteit en stad. Bij de ontwikkeling van de universiteit zou de kwantitatieve en kwalitatieve ontwikkeling van het vakonderwijs in de stad bevorderend hebben kunnen werken. Maar ook omgekeerd? De wettelijke en financiële verantwoordelijkheid die het Rijk met de Nijverheidsonderwijswet in 1919 op zich nam, maakte actieve bemoeienis vanuit de universiteit zoals in de negentiende eeuw, minder hard nodig. De Instrumentmakerschool met zijn directe functie voor het faciliteren van wetenschappelijk onderzoek is daarop een uitzondering. De nauwe band met deze vakschool zou nog lang standhouden.

Dat neemt niet weg dat individuele hoogleraren en andere medewerkers hun beste krachten aan vakonderwijs hebben gewijd in de vorm van bestuurslidmaatschappen en andere vormen van betrokkenheid. Bij de bespreking van individuele vakscholen komen we dan ook aardig wat hoogleraren tegen.

3.2 Vakonderwijs eerste helft twintigste eeuw

Vakonderwijs in de schemerzone?

In het vierde deel van de geschiedenis van Leiden, dat ruim een eeuw omvat, worden twee pagina's aan vakonderwijs besteed. Vakonderwijs wordt getypeerd als 'lange tijd verkerend in de *schemerzone* van het onderwijs'. Het werd niet als volwaardig onderwijs beschouwd, onder meer omdat het vooral in de avonduren werd gegeven. De Nijverheidsonderwijswet bracht de eerste gerichte belangstelling van de overheid, maar pas in de tweede helft van de twintigste eeuw werd het de moeite waard.⁶²⁹ En wie onder de kop '*De wild(e) groei van beroepsonderwijs*' een scala aan opleidingen verwacht, komt bedrogen uit. De auteurs geven wel een compleet overzicht van alle scholen voor algemeen voortgezet onderwijs, inclusief stichtingsjaren en naamsveranderingen door de tijd heen. Maar voor het beroepsonderwijs volstaan ze met enkele voorbeelden.⁶³⁰

Waren al die vakscholen dan niet de moeite waard? Juist omdat ze uit plaatselijk maatschappelijk initiatief zijn ontstaan om in een plaatselijke behoefte te voorzien, zijn ze een wezenlijk element van de Leidse geschiedenis. De verbindingen met sociale ontwikkelingen als emancipatie van arbeiderskinderen, en met economische ontwikkelingen als kennisintensievere industrie, zou de feitelijke betekenis van vakonderwijs in het Leiden van de eerste helft van de twintigste eeuw kunnen verhelderen.

628 W. Otterspeer, 'De Universiteit', in R. C. J. van Maanen en J. C. H. Blom (red.), *Leiden, de geschiedenis 190–205*.

629 T. de Bruyn en H. de Frankrijker, 'Het onderwijs als spiegel van maatschappelijke ontwikkeling', in R. C. J. van Maanen en J. C. H. Blom (red.), *Leiden, de geschiedenis 175*.

630 T. de Bruyn en H. de Frankrijker, 'Het onderwijs als spiegel van maatschappelijke ontwikkeling', in R. C. J. van Maanen en J. C. H. Blom (red.), *Leiden, de geschiedenis 185*.

Mathesis Scientiarum Genitrix (sinds 1785)

Inpassing in Nijverheidsonderwijswet

Het nieuwe wettelijk kader bracht een geleding in niveaus vakonderwijs: er was nu sprake van lager nijverheidsonderwijs in de beginfase, terwijl vervolgcursussen als uitgebreid lager nijverheidsonderwijs werden aangemerkt, alles in de vorm van avondonderwijs. De recessie van de jaren dertig bracht bezuinigingen met zich mee, waardoor onder andere de cursusduur van het lager nijverheidsonderwijs van drie naar twee jaar terug moest. Pas na de Tweede Wereldoorlog zou er weer een permanente dagschool fungeren.

Entree van de dames

Waar tot nu toe over de leerlingen werd gesproken als ‘de jongens’, veranderde dat na de Eerste Wereldoorlog toen de eerste dames en meisjes werden toegelaten. De rol van de dames begon in 1905 met het eerste vrouwelijke bestuurslid, mejuffrouw A. E. Groll. Het bestuur wilde niet achterblijven bij anderen. ‘Gij ziet dus, M. H., dat wij met onze tijd medegaan, en evenals zoovelen thans de hulp der vrouwen hebben ingeroepen,’ zo luidde de mededeling aan de bestuursleden bij haar entree. In 1914 werd voor het eerst een vrouwelijke docent aangesteld, niet echt van harte maar ja, de mannelijke collega’s waren gemobiliseerd. Het toelaten tot de wiskundelessen van de eerste vrouwelijke leerling – mejuffrouw De Nie, werkzaam op de Sterrenwacht – was weliswaar geen unanieme beslissing van het bestuur, maar toch.

Zelfs toen dit eerste schaaap over de dam was, zouden er maar weinige volgen. Dat kwam door de toelatingsvoorwaarde om overdag passend werk te hebben en het onderwijs ’s avonds te volgen. Meisjesleerlingen konden dus niet worden ingeschreven, want vrouwen werden niet voor technische beroepen in dienst genomen. Een dagopleiding was niet alleen om deze, maar ook om andere redenen gewenst. Daarvoor was nieuw geld nodig, dat beschikbaar kwam dankzij de bekostiging op grond van de Nijverheidsonderwijswet. In 1922 was het zover: een dagcursus kon van start gaan. Langdurig succes was deze dagschool niet beschoren; zes jaar later werd ze alweer opgeheven.

Kweekschool voor Zeevaart (sinds 1855)

Pareltje van het vakonderwijs

Het 50-jarig bestaan van de school in 1905 is niet onopgemerkt voorbij gegaan. In het tijdschrift *De Prins* verscheen een artikel waarin zeer lovend over het onderwijs aan deze school werd gesproken.

Het zeevaartonderwijs was zelfs een afzonderlijk preadvies waard voor het Nationaal Congres voor Vakonderwijs dat in 1919 bijeenkwam. P. L. de Vries – zelf leraar aan een zeevaartschool en schrijver van leerboeken als *Vlakke- en boldrieboeksmetingen voor zeevaartscholen* – noemt het een der mooiste tradities van dit onderwijs dat het iedereen die over voldoende verstandelijke vermogens beschikt, de kans biedt om de hoogste rangen in de zeevaart te bereiken. Zelfs voor wie direct van de lagere school komt is er een voorbereidende klas als toegangspoort. Daarom verdient het zeevaartonderwijs het predicaat ‘democratisch’.⁶³¹

⁶³¹ P. L. de Vries, Hoe moeten het zeevaart- en het zeevisscherijonderwijs georganiseerd worden en welke plaats behooren zij in te nemen in het vakschoolonderwijs in het algemeen?, in *Nationaal Congres voor Vakonderwijs, Rapporten en Handelingen*, eerste bundel 97–109.

Andere maritieme functie

Maar in Leiden liep door alle beleidswijzigingen van de marine het aantal aanmeldingen juist terug. Het gebouw werd steeds leger, totdat in 1914, begin van de Eerste Wereldoorlog, de leraren – allen in dienst van de marine – in actieve dienst teruggeroepen werden en er niets anders op zat dan de kwekelingen naar huis te sturen.

Dat was nog niet het einde van de maritieme functie van de school als zodanig. De marine kwam met iets nieuws: er werd een korps 'Leerlingen-Officieren' opgericht. En waar zou de opleiding hiervoor beter kunnen plaatsvinden dan in Leiden, waar sedert een halve eeuw – nota bene in een binnenlandse fabrieksstad – een zeevaartschool was gevestigd die niet minder dan 13.284 jongens had opgeleid voor de marine:⁶³² De minister kwam er zelf voor naar Leiden.

De Minister van Marine te Leiden.

Dezer dagen bracht de minister van Marine (x) een bezoek aan de Zeevaartschool te Leiden bij gelegenheid van de belangrijke uitbreidingen, die dezer dagen voltooid zijn. Van links naar rechts: Vice-adm. Naudin ten Cate (in uniform), Z.Exc. de Minister, Prof. Dr. Kalf, Burgem. de Gijsselaar, de heer de Jager, luit. ter Zee, adjudant v. d. minister, de heer van Buuren, commandant van de Zeevaartschool.

De minister van Marine, Jean Jacques Rambonnet, bij de school op 28 mei 1914 (ELO PVI9594.2).

632 Overigens waren van deze ruim 13.000 afgezwaaide ongeveer 7500 jongens uit Leiden afkomstig.

De entreeleeftijd voor deze officiersopleiding werd op zestien jaar gesteld en er werden eisen aan de vooropleiding gesteld; de doelgroep van de ‘verwaarloosde vagebonderende jongens in de Leidse achterbuurten’ raakte verder uit het zicht. Inschrijven voor de opleiding betekende je voor onbepaalde tijd verbinden aan de marine. Het doel van deze opleiding was het bijbrengen van algemene ontwikkeling en van militaire en nautische vorming, zoals die voor alle marineofficieren was vereist.

Het onderwijsprogramma zag er goed doordacht uit. Eerst zes maanden algemene ontwikkeling op school: voortgezet onderwijs in de lagere-schoolvakken, aangevuld met de Maleise spreektaal en met Slöjd-arbeid, een vorm van handenarbeid ontwikkeld in Zweden. Dit werd aangevuld met allerlei praktische oefeningen: gymnastiek, infanterie, seinen, roeien, enteren, zwemmen en dergelijke. Met goed gevolg deze periode afgerond, dan over naar een ‘vormingsschip’, voor weer zes maanden, waarbij praktische kennis werd opgedaan en een reis buitengaats werd gemaakt.

Hoewel de school – met rijkssubsidie – ingrijpend was verbouwd voor de nieuwe officiersopleiding, heeft deze niet lang bestaan. In 1922 kwam er al een einde aan. In de periode van 1915 tot 1922 zijn een kleine vierhonderd leerling-officieren opgeleid.

En nog een andere functie ...

Nu de school meer en meer een militaire inrichting werd, dreef de vereniging steeds verder weg van haar oorspronkelijke doelstelling, die kort gezegd was armlastige jongens naar zee te helpen door middel van kosteloos onderwijs.

Het oorspronkelijke karakter werd nog sterker aangetast door de volgende bestemming die de marine aan de instelling gaf: een opleiding tot milicien-kustwachter. De algemene ledenvergadering van 1923, waar deze kwestie aan de orde was, werd bijgewoond door prins Hendrik.⁶³³ Hij opperde nog de matrozenopleiding op opleidingsschepen uit Gorcum naar Leiden te verplaatsen, maar de voorzitter achtte dat niet reëel: (‘... kan Leiden met zijn kalme binnenwateren bezwaarlijk een volledige opleiding matroos bieden.’)⁶³⁴ De vereniging hield geen eigen opleiding meer in stand en deed niet veel meer dan de eigen bezittingen beheren, zo sprak de voorzitter in de ledenvergadering van het jaar erop, een bijeenkomst die overigens maar door een stuk of zes leden werd bijgewoond.

De minister verplaatste de kustwachtersschool in 1926 al weer naar elders, aanleiding voor de Commissie voor Oppertoezicht en Beheer zich opnieuw te beraden over de toekomst van de vereniging. Wat te doen nu het niet meer mogelijk was jongens kosteloos voor de zeedienst op te leiden? Voor ingrijpende veranderingen zouden minister van Marine en gemeentebestuur van Leiden toestemming moeten verlenen. Daarom hield men het bij een eenvoudige wijziging van de statuten waar het de doelstelling betrof. Men voegde aan het bestaande doel toe: ‘en indien tijdelijk dit doel niet te verwezenlijken is, zich te wijden aan de bevordering van de lichamelijke ontwikkeling’.⁶³⁵

De algemene ledenvergadering ging daarmee akkoord; het schoolgebouw werd verhuurd aan een rooms-katholieke HBS en de gymzaal aan een aantal sportclubs. De vereniging opheffen was blijkbaar een brug te ver; wie weet zou de marine nog eens een beroep op de heren bestuurders

633 Dit betreft een andere prins Hendrik dan hiervoor, namelijk Z. K. H. Prins Hendrik der Nederlanden, de gemaal van koningin Wilhelmina.

634 ELO, toegang 0098, inv. nr. 9, Register van notulen van de ledenvergaderingen van de Vereeniging, 1921 mei 4 – 1988 mei 19.

635 ELO, toegang NL-LdNRAL-0098, inv. nr. 1, Notulenboek van de Commissie van Oppertoezicht en Beheer van de Kweekschool voor Zeevaart, 1914 mei 2 – 1949 oktober 4.

willen doen en dat zou dan niet tevergeefs mogen zijn. Het duurde nog tot 1992 voor de Vereniging tot Instandhouding en Bevordering van de Bloei der Kweekschool ophield te bestaan. Er was nog wat geld in kas en consequent tot het laatst werd dat bestemd voor het Vaderlandsch Fonds ter aanmoediging van 's Lands Zeedienst.

Practische Ambachtsschool (sinds 1883)

Deelname groeiend

De Practische Ambachtsschool, ontstaan in 1883, trok steeds meer leerlingen. Het nieuwe gebouw zou – na nog twee uitbreidingen in de twintigste eeuw – uiteindelijk veertig lokalen omvatten. De school probeerde gelijke tred te houden met technische ontwikkelingen in de maatschappij; er kwamen nieuwe vakken als elektrotechniek (1912) en gastechniek (1918) op het programma. De behoefte aan eigentijds geschoolde vaklieden was blijkbaar groot. Zo kwam er in 1911 bij wijze van proef een avondopleiding bij, waar 94 leerlingen tussen de twintig en vijftig jaar à raison van f0,50 schoolgeld hun theoretische en praktische kennis ophaalden.

Vanaf 1912 bood de school opleidingen aan voor volwassenen. Deze Vakschool voor Volwassenen richtte zich op wel 25 beroepen, variërend van constructiewerkers tot plateelbakkers, waarvoor het schoolgeld inkomensafhankelijk was.

De school adverteerde zeer frequent. Voor inschrijving op de dagschool werden, meerdere keren per jaar, de termijnen in de krant bekend gemaakt. Voor inschrijving op specifieke vakopleidingen plaatste de school afzonderlijke oproepen in de dagbladen.

De werving bleek succesvol. De school voorzag duidelijk in een behoefte en moest verder uitbreiden om aan alle belangstelling tegemoet te komen. Het vieren van haar veertigjarig bestaan in 1923 was voorpaginanieuws voor de *Nieuwe Leidsche Courant*.

De cursusduur was steeds drie jaar geweest, de tijd die de oprichters/werkbazen als noodzakelijk zagen voor een geëgen vakopleiding. Maar de school fungeerde intussen onder de Nijverheids-

**Ambachtsschool
TE LEIDEN.**

De inschrijving van
nieuwe Leerlingen is
geopend van 1 tot 15
September 1908, op elken
werkdag van 10 – 2 uren,
in de School aan den
Haagweg.

VAN ACHTERBERG,
9211 22 Directeur.

Leidsch Dagblad 29 augustus 1908.

**Machinisten-
AVONDSCHOOL**

verbonden aan de
Ambachtsschool te Leiden

Zij, die opleiding wenschen
voor de **MACHINISTEN-
EXAMENS** voor de groote
vaart, kunnen zich daartoe
aanmelden tot en met 31 Aug.
1923, bij den Directeur der
Ambachtsschool Haagweg 2
te Leiden. 251

Leidsch Dagblad 20 augustus 1923.

onderwijswet en had daarmee te maken met de lusten én de lasten van regeringsbeleid. En zo kwam het dat ook deze school – door bezuinigingen als gevolg van de crisis in de jaren dertig – de cursusduur terug moest brengen tot twee jaar.

Het lesrooster bleef wel aan de maat: naast 6 uur algemene vorming, 4 uur vaktheorie en 10 uur vaktekenen bleef er altijd nog 24 uur ambacht over. Het leerlingenaantal groeide nog steeds, tot ruim vijfhonderd in 1937, door de introductie van telkens weer nieuwe vakken maar waarschijnlijk ook door de grote werkloosheid van die jaren. Men breidde ruimtelijk uit naar de overzijde van de Haagweg, waar onder andere een auto- en motorherstelplaats werd gebouwd. Eind jaren dertig volgde nog een flinke uitbreiding. In de fabrieksstad Leiden telde ambachtelijk werk volop mee.

Instrumentmakersschool (sinds 1885)

Examens: ook kennis moet gemeten

Het leerlingstelsel op de universiteit nam steeds vastere vormen aan. Zo richtte Kamerlingh Onnes in 1901 de Vereeniging tot bevordering van de opleiding tot instrumentmaker op. Voor het bestuur vroeg hij direct bij de school betrokkenen, zoals de directeur van de Practische Ambachtsschool die veel leerlingen aanbracht, en een universitair lector astronomische instrumenten die afgestudeerden aannam. De inhoud van de vakken werd heel precies bepaald en de vereniging begon met het organiseren van examens, die werden afgenomen door een commissie van in- en externe experts. Je kon aan een examen deelnemen ongeacht je leeftijd. Omdat er verschillende niveaus en richtingen werden onderscheiden, was er veel te kiezen. Er werden zelfs vakantiecursussen aangeboden als vorm van gratis bijscholing voor wie al werkte. Pas toen er steeds meer deelnemers uit het buitenland kwamen, werd er een bescheiden cursusgeld van *f*5,- gevraagd.⁶³⁶

Al in 1902, een jaar na de oprichting van de vereniging, droegen Rijk en gemeente – op verzoek – respectievelijk *f*2500 en *f*500 bij.⁶³⁷ Daardoor kon de school steeds meer jongens opleiden en waren er in 1923 zo'n vijftig leerlingen. De uitgaven waren relatief beperkt omdat de meeste docenten van de school laboratoriummedewerkers waren die al door de universiteit werden betaald en zodoende om niet beschikbaar konden worden gesteld. Er werd ook geen vrijgestelde directeur aangesteld, maar Onnes trad op als hoogleraar-directeur, evenals zijn opvolgers dat deden tot aan 1972 toe. De opleiding was immers van levensbelang voor het laboratorium en de investering was vanuit de universiteit gezien dan ook zeer verantwoord.

Hard werken voor mooie carrière

De werkplaats bij het Natuurkundig Laboratorium was voor veel jongens een aantrekkelijke leeromgeving zodat er altijd genoeg kandidaten waren. Zij kwamen een paar dagen op proef meewerken om te laten zien wat ze in hun mars hadden. Het afleggen van een toelatingsexamen voor de avondschoon van Mathesis vormde het tweede selectiemiddel. Eenmaal toegelaten was het drie jaar lang hard werken. Zoals Onnes schetste, was het – in hedendaagse termen – een investering in jezelf: overdag werken in de praktijk van het laboratorium en 's avonds naar school om de theorie onder de knie te krijgen.

⁶³⁶ I. Pommerel, *Een eeuw precies, een jubileumuitgave van de Leidse instrumentmakersschool (LIS) ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan in 2001* (Leiden 2001) 18 e.v.

⁶³⁷ Van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes* 308–309.

Deze constructie was profijtelijk voor beide partijen, onderzoek én vakopleiding. C. A. Crommelin, veertig jaar bestuurslid en later directeur, formuleerde het als volgt:

Tusschen de opleiding en het laboratorium bestaat ... een zeer innig verband, zoo innig, dat laboratorium zonder opleiding, opleiding zonder laboratorium zich niet meer denken laat. De vorming van een harmonische geheel uit deze schijnbaar zoo ongelijksoortige grootheden mag een meesterstuk van organiseeringskunst genoemd worden. Men kan zeggen, dat de opleiding, haar eigenaardig, individueel en anti-schoolsch karakter juist daaraan ontleent, dat zij een organisch deel van het laboratoriumbedrijf vormt, aan den anderen kant, dat een goed deel van het wetenschappelijk succes van het laboratorium (als ik het zoo noemen mag) te danken is geweest en nog steeds is aan het feit, dat het laboratorium over zoovele handen en hoofden ter overwinning der technische en constructieve moeilijkheden beschikken kan.⁶³⁸

Een profijtelijke investering was het ook voor de leerlingen, want het diploma van de Instrumentmakerschool was blijkens een lijst van oud-leerlingen⁶³⁹ een paspoort voor een mooie carrière. Een aantal van hen kon in het laboratorium blijven werken en zodoende bijdragen aan het succes van het onderzoek van Onnes en de zijnen. De meesten vonden elders emplooi: ze begonnen bijvoorbeeld als amanuensis of elektrotechnicus en richtten later een eigen bedrijf op of vervulden een leidinggevende functie in grotere bedrijven als een installatiebureau, een gasfabriek en dergelijke.

Relatie universiteit en vakopleiding

Tot 1939 bleef de relatie tussen universiteit/laboratorium en school symbiotisch van aard omwille van de voordelen voor beide partijen. Het onderzoek had baat bij het op-maat-vervaardigde instrumentarium, de opleiding had baat bij het hoge niveau van leraren en materiële toerusting. Maar vanaf de jaren twintig kwamen er steeds meer docenten van buiten de universiteit die volledig voor de school werkten, er kwamen eigen werkruimtes en in 1939 zelfs een dependance buiten het laboratorium om meer leerlingen te kunnen aannemen. Toch zou de school pas in 1972 zelfstandigen, een eigen directeur aanstellen en een eigen gebouw betrekken.

Kennis is macht, een middelbare handelsschool (sinds 1876)

Het handelsavondonderwijs werd goed bezocht, ook al omdat nieuwe ontwikkelingen als typen en steno in het programma werden opgenomen.

In de jaarverslagen van deze vakschool – overigens gecomponeerd als brief van de secretaris aan het bestuur ('Mijne heren, ...') en in prachtig retorische stijl geschreven – valt het wel en wee van de opleiding goed te volgen. Door de jaren heen is er eigenlijk één groot probleem: absentisme. Het valt veel leerlingen zwaar om na de werkdag het opgegeven huiswerk te maken en een paar avonden per week de school te bezoeken. Men zoekt voortdurend naar verbeteringen: een toelatingsexamen, overgangsexamen, eindexamen, waarvoor wie te vaak heeft verzuimd niet wordt toegelaten. Het aantal deelnemers (bijvoorbeeld driehonderd in 1917, van wie ongeveer honderd vrouwen) zegt dus weinig over het aantal dat de eindstreep heeft gehaald.

638 *Het Natuurkundig Laboratorium der Rijksuniversiteit te Leiden in de jaren 1904–1922* (Leiden 1922) 86. Geciteerd in Van Delft, 'De blauwe jongens', in *Gewina* 151.

639 *Lijst van oud-leerlingen uit de werkplaatsen van het Natuurkundig Laboratorium te Leiden* (Leiden 1919). Geciteerd in Van Delft, 'De blauwe jongens', in *Gewina* 145.

Het niveau van dit handelsavondonderwijs is van dien aard dat het bij het van kracht worden van de Nijverheidsonderwijswet als ‘middelbaar’ wordt gekwalificeerd. Er zijn dan zo’n 500 leerlingen; de kostenverdeling (na aftrek van schoolgelden) werd toen 50% voor rekening van het Rijk, 40% voor die van de gemeente en 10% provincie.

Rooms-Katholieke Vakschool voor Meisjes⁶⁴⁰ (sinds 1908)

Een vereniging voor R. K. dienstboden

Na het gestrande initiatief van Mejjuffrouw De Vriese in 1866 om een school voor fabrieksmeisjes op te richten en het einde van de Fabrieksschool van Marie Sparnaaij, bleef het lang stil. In 1908 diende zich een nieuw initiatief aan, afkomstig van een rooms-katholieke kerk in de stad. Pater P. Bouters van de Hartebrugkerk trok zich het lot van rooms-katholieke dienstbodes en andere arbeidsters in Leiden aan; misschien zou een vereniging moeten worden opgericht om hun situatie te verbeteren.

In het voorwoord bij de statuten beschreef Bouters hoe het allemaal is begonnen:

Den 5den Februari 1908 had aan de pastorie (Hartebrug) te Leiden eene bijeenkomst plaats van eenige R.-K. Dames, die door ondergeteekende waren uitgenodigd ter bespreking van het nut van een vereniging voor R.-K. Dienstboden. Daar de meeste Leidsche meisjes uit den arbeidersstand naar de fabrieken gaan, zijn er zoovele dienstboden van andere plaatsen afkomstig. Velen komen onschuldig naar de stad en zijn helaas reeds spoedig bedorven, omdat zij vaak in eene omgeving zijn, waar de godsdienst minder gunstig wordt beoordeeld, vaak ook uit gebrek aan een geschikt tehuis maar al te dikwijls de gelegenheid hebben de vrije avonden langs de straat door te brengen. Negentien dames hadden gehoor gegeven aan de uitnoodiging. Een bestuur werd gevormd, n.l. (...) De Vereniging werd genoemd Zita-Vereeniging, naar de H. Zita, eene Italiaanse heilige uit de 13de eeuw, die haar gansche leven in dienstbaarheid had doorgebracht en in dien staat tot groote heiligheid was gekomen⁶⁴¹. (...) In de lokale bladen werd het bestaan en het streven der vereeniging aangekondigd en weldra mochten wij op de schoonste resultaten wijzen. (...) Mogen spoedig onze zorgen zich uitstrekken over de vele fabrieksmeisjes dezer stad; mogen wij spoedig voor haar een kook- en huishoudschool kunnen inrichten.⁶⁴²

Bescherming van de meisjes

Deze vereniging werd de Leidse afdeling van de R.K. Internationale Vereeniging tot Bescherming van Meisjes. Het doel was ‘Roomsch Katholieke meisjes te beschermen en godsdienstzin, ontwikkeling en goede zeden bij hen te bevorderen.’⁶⁴³ Het lidmaatschap was voorbehouden aan dames, en onder hen alleen wie zich belangeloos voor de goede zaak inzetten. Een extra vereiste betrof hun burgerlijke staat: ze mochten geen gemengde verkering hebben. Wel consequent: deze eis gold immers ook voor hun doelgroep, de meisjes?

⁶⁴⁰ Deze paragraaf berust vooral op ELO, archief *Hartebrugparochie*, nummer toegang NL-LdNRAAL-0544A en P. Onderwater, *Van zeepsop en naaigaren. De Zita-Vereeniging en de R. K. vakschool voor meisjes aan het Galgewater te Leiden, in de periode 1908–1972* (Leiden 2010).

⁶⁴¹ Zita was een dienstmeid in dertiende-eeuws Lucca. Aan haar wordt een aantal wonderen toegeschreven. Zo bracht ze veel tijd door in de kerk en bleek bij thuiskomst haar werk toch gedaan. Daarom is zij de patrones van dienstboden en huishoudsters. (bron: Wikipedia 23.06.2016).

⁶⁴² ELO, *Hartebrugparochie*, inventarisnr. 879.

⁶⁴³ Onderwater, *Van zeepsop en naaigaren* 9.

De vereniging kende een rijk geschakeerd programma. Allereerst een meisjespatronaat, met daaraan verbonden een vakschool voor meisjes. De school had als doel hun 'godsdiensstige, zedelijke, maatschappelijke en huishoudelijke belangen te bevorderen', door middel van lessen in godsdiensst, lager-onderwijsvakken en huishoudelijk onderwijs. Men ving er ook reizende meisjes op die geen verblijf voor de nacht hadden. Daar kwamen avondcursussen bij, ook voor buitenstaanders, en culturele activiteiten als een leeszaal/bibliotheek. De veelheid aan initiatieven bracht met zich mee dat men de verantwoordelijkheden afzonderlijk belegde en zo kreeg de vereniging een aparte afdeling voor het besturen van de vakschool.

Onderwijs, de vakschool gaat van start

Na eerst lokalen te hebben gebruikt in het Vincentiusgebouw aan de Hooglandse Kerkgracht, verwierf de vereniging in 1909 een eigen pand aan Noordeinde 50. Van daaruit werden heel wat aangrenzende panden verworven, aan het Noordeinde en aan het Galgewater, waardoor later nieuwbouw voor de school op eigen terrein mogelijk werd. Allemaal maatschappelijk initiatief, vooruitlopend op wat later rijksbeleid en -financiering zou worden.

School aan het Galgewater begin 20e eeuw (ELO GN 006577).

In 1918 waren er 59 leerlingen, de kiem voor de vakschool die werd ingericht en gefinancierd volgens de Nijverheidsonderwijswet, die in 1921 in werking trad. Vanaf dat moment kon men de uitgaven voor 70% dekken met rijkssubsidie en voor 30% met gemeentelijke subsidie. De hoogte van het schoolgeld was van twee factoren afhankelijk: het ouderlijk inkomen en het aantal kinderen onder de achttien in het gezin.

De school stond, anders dan de bijeenkomsten voor dienstboden en winkeljuffrouwen, open voor meisjes van alle gezindten. Deze brede toegankelijkheid was een voorwaarde voor de gemeentelijke subsidie, in 1916 aangevraagd. De school vroeg jaarlijks f300,- voor de vakschool voor meisjes 'uit den werkmansstand'. Burgemeester en Wethouders benaderden het verzoek positief; het leerplan bevatte vakken waarvan de kennis relevant was voor vrouwen, en de leraressen waren gediplomeerd. De vakschool zou kunnen worden aangeduid 'als een ambachtsschool voor vrouwen, die de meisjes opleidt tot goed onderlegde dienstboden, winkeljuffrouwen, naaisters en dergelijke en tot praktisch gevormde toekomstige huisvrouwen.' Ook constateerde het college dat dergelijk vakonderwijs door Rijk en provincie werd gestimuleerd en dat gemeentelijke subsidies veelvuldig voorkwamen. De conclusie was dan ook dat deze vakschool een zinvolle aanvulling is op de gemeentelijke huishoudelijke cursussen in het Volkshuis. Aan het verlenen van de gevraagde subsidie werden twee voorwaarden verbonden: de Zita-vereniging zou ook bij Rijk en provincie subsidie moeten vragen én de school zou voor meisjes van alle gezindten toegankelijk moeten zijn.

De (katholieke) Leidsche Courant was verrast. In de vaste rubriek *Uit de Leidsche Vroedschap* wordt gewag gemaakt van een onverwachte discussie in de gemeenteraad. Enkele raadsleden konden zich – ondanks de eis van algemene toegankelijkheid – niet voorstellen dat het onderwijs in de praktijk 'genietbaar' zou zijn voor niet-katholieken. Al dit onderwijs uitgaande van een katholieke vereniging zal immers dienstbaar zijn aan het verspreiden van de katholieke leer. De tegenwerping dat de vakschool ten opzichte van de vereniging een eigenstandige koers vaart, hielp niet. Met vier tegenstemmen werd de subsidie toegekend. Interessant is de positie van de verslaggever, die het jammer vindt dat in de discussie deze opvatting niet is weerlegd. 'Wanneer wij beweren, dat het onderwijs niet neutraal kan zijn, of althans niet neutraal mag zijn, dan bedoelen wij natuurlijk het onderwijs in zijn geheel genomen, dat tevens moet zijn opvoeding, vorming van karakter, dan bedoelen wij in zijn geheel genomen het lager, middelbaar en hooger onderwijs.'⁶⁴⁴

Het huishoudonderwijs was nogal in trek. De enkele tientallen leerlingen waarmee de school begon, waren in 1927 al tot ruim duizend aangegroeid. De nieuwe school was al gauw te klein en na overleg met de minister kon men tot uitbreiding overgaan. En zo kon in 1929 aan het Galgewater een vernieuwde vakschool in gebruik worden genomen, de R. K. Vakschool voor Meisjes, Huishoud- en Industrieschool.⁶⁴⁵

Wat werd geleerd?

Het onderwijsprogramma omvatte vakken als koken, wasbehandeling, naaien zowel nieuw als verstelwerk, huishoudkunde en dergelijke. De school leidde op in twee richtingen: meisjes voorbereiden op een bestaan als moeder en huisvrouw, en opleiden tot een beroep. Een vak als naaien kreeg zo twee verschillende invullingen: de ene meer huishoudelijk van aard, gericht op de behoeften van het eigen gezin, de andere een meer professionele, gericht op een betrekking als bijvoorbeeld kostuumnaaister. Uiteraard was er ook godsdienstonderricht, maar alleen voor de rooms-katholieke leerlingen.

Het aanleren van de benodigde vaardigheden gebeurde deels in een realistische setting; niet alleen aten de leerlingen van de dagschool op wat zij zelf in de kookles hadden bereid, maar het meisjesinternaat moest ook gesopt worden, bekleed, benaaid en van voedsel voorzien. De school was echter niet alleen naar binnen gericht; de meisjes gingen regelmatig op excursie naar bedrijven

⁶⁴⁴ Leidsche Courant 01.04.1916 en idem 07.04.1916.

⁶⁴⁵ E. Pelinck, 'De ontwikkeling van het stadsbeeld', in Baesjou e.a., *Leiden 1860–1960* 29.

die voor hun opleiding relevant waren. Zo is in het jaarverslag over 1926⁶⁴⁶ te lezen dat er studiereizen waren ondernomen naar een bierbrouwerij, een abattoir, voedingsmiddelenproducent Nutricia, zeepfabriek Sunlight en ook naar een Leidse firma als Zaalberg, de fabrikant van wollen dekens. Het jaar erna maakten twee leraressen zelfs een buitenlandse studiereis: zij namen deel aan een huishoudcongres in Rome.

Het schoolbestuur stond open voor vragen uit de plaatselijke samenleving. Toen de (R. K.) studentenvereniging Augustinus advies zocht over de maaltijdvoorziening voor de leden, bleek de vakschool het goede adres. Twee leraressen hebben – geheel belangeloos – enkele weken lang menu's samengesteld, berekeningen gemaakt, spijzen ingekocht en bereid en daarmee de studenten een richtsnoer voor hun eigen praktijk gegeven.⁶⁴⁷

Motieven voor de vakschool voor meisjes

Op het eerste gezicht lijken maatschappelijke initiatieven tot schoolstichting op elkaar. Gemeenschappelijk aan de oprichting van bijvoorbeeld de technische ambachtsschool en van de huishoudelijke vakschool is de afwezigheid van de overheid. Noch de lokale noch de landelijke regering voelde zich (vóór 1919) geroepen om in de maatschappelijke behoefte aan dit vakonderwijs te voorzien. Maar het oogmerk van schoolstichting door particulieren blijkt nogal uiteenlopend, voornamelijk bepaald door de doelgroep die men voor ogen heeft.

Aan het initiatief van de particuliere Zita-vereniging zijn twee kenmerkende, onderling samenhangende aspecten te onderscheiden. De levensbeschouwelijke invalshoek, in dit geval het rooms-katholieke karakter, bracht met zich mee dat vormende doelen centraal staan. Het is de initiatiefnemer pater Bouters in eerste instantie te doen om de godsdienstige vorming van de meisjes. Om hen en hun latere gezinnen op het rechte pad te houden, is het daarnaast van belang dat zij over de juiste kennis en vaardigheden beschikken om hun rol als moeder en huisvrouw adequaat te vervullen. Voor het zover is, of als zij ongetrouwd blijven, moeten zij in hun eigen onderhoud kunnen voorzien en dus een respectabel vak kunnen uitoefenen.

Een treffende illustratie van het vormende doel van het onderwijs is te vinden in het jaarverslag van de Vakschool over 1936, waar de directrice van het eerste uur afscheid neemt. Uit de loftuiting die haar daarbij ten deel viel, het volgende:

Zaterdag 23 Mei 1936 heeft de gedurende byna twintig jaar stuwende krachtig-leidinggevende eerste directrice Mevrouw M. C. van Oerle-Nipper afscheid genomen van haar levenswerk. Voor duizenden meisjes is Mevrouw van Oerle in die twintig jaren geweest de wyze leidsvrouw met haar heerlijk idealisme en diep inzicht in de psyche van het jonge meisje. Onberekenbaar is de zegen, die is uitgegaan van het levenswerk van Mevrouw van Oerle aan onze Vakschool; aan haar prachtig levenswerk is het te danken dat duizenden jonge meisjes in onze R. K. Vakschool hebben geleerd intense belangstelling en grote waardering voor de mooie taak van huisvrouw of hulp in het gezin. Een onberekenbare zegen voor de honderden gezinnen, waar de meisjes aan onze R. K. Vakschool opgeleid, ten volle voor haar taak berekend een gezellige sfeer wisten te scheppen voor haar man en de huiselyke omgeving. Voor dergelyk prachtig levenswerk kan het Bestuur der R. K. Vakschool Mevrouw van Oerle niet dankbaar genoeg zijn.

Maar daar is nog een andere reden waarom het Bestuur der R. K. Vakschool aan Mevrouw van Oerle grote dank verschuldigd is. Naast het onderwijs in de vele kundigheden die het jonge meisje van

646 ELO, *Hartebrugparochie*, inventarisnr. 868, jaarverslag 1926.

647 ELO, *Hartebrugparochie*, inventarisnr. 868, jaarverslag 1927.

thans zich moet eigen maken om haar taak in een goed bestuurd huishouden te kunnen uitoefenen staat de opvoeding. De opvoeding, waardoor de wil van het vaak wispelturige meisje wordt gestaald, haar karakter wordt gevormd en aan het jonge meisje wordt geleerd het leven te zien in het licht der eeuwigheid. En dat was steeds de grootste zorg van Mevrouw van Oerle: ieder van haar leerlingen iets mee te geven van haar eigen gave, idealistisch-gezinde en overtuigd-katholieke persoonlijkheid. Aan duizenden katholieke meisjes heeft Mevrouw van Oerle in de twintig jaren van haar Directrice-zyn meegegeven een overtuigde waardering en hechte trouw aan het katholieke geloof en een heilig ideaal van christelyk moederschap. (...) Aan haar is het te danken dat de R. K. Vakschool van Leiden, klein begonnen, is uitgegroeid tot een school van landelyke vermaardheid.

Uit dit citaat blijkt het andere kenmerkende aspect: het gaat hier om vakonderwijs specifiek voor meisjes. De bedreigingen van de grote stad die de dienstmeisjes afkomstig van buiten Leiden ondervonden, waren aanleiding om beschermende activiteiten te ondernemen. Aanvankelijk lagen deze in de sfeer van vrijetijdsbesteding en van vorming in religieuze zin, maar al gauw werden losse cursussen omgezet in een vakschool, een institutionele vorm van onderwijs. De Nijverheids-onderwijswet bood het bestendige kader waarin het onderwijs vaste vorm aannam, verzekerd raakte van overheidsfinanciering en er aan de resultaten van het onderwijs civiele effecten werden verbonden.

Flexibel aanbod

De wet werkte ook door in het onderwijsprogramma, dat geordend moest worden in verschillende niveaus maar een gevarieerd aanbod van complete programma's en van cursussen niet in de weg stond. In een prospectus uit 1936 is het gedifferentieerde opleidingsaanbod heel duidelijk onderscheiden weergegeven.

Er was de primaire dagcursus voor meisjes vanaf 12 jaar, direct aansluitend op het lager onderwijs, met een voorbereidend karakter. Deze cursus kon ook alleen in de middag worden gevolgd, want ja, nogal wat meisjes konden niet de hele dag worden gemist in het huishouden thuis. De school paste zich flexibel aan deze werkelijkheid aan.

Daarop volgde de secundaire opleiding, die meer het karakter had van een vakopleiding. De meisjes konden worden opgeleid tot onder andere huishoudster en kostuumnaaister.

De derde poot was de 'Volksopleiding', een avondcursus om naast je werk te volgen. Op drie avonden per week gedurende drie jaar werden alle vaardigheden aangeleerd die voor een degelijk huishouden relevant waren, zoals wasbehandeling, naaien van kinder- en dameskleding en koken.

De meisjes van de verschillende opleidingen werden wel verwacht in wit mouwschort aan de les deel te nemen, met een witte muts op het hoofd. En bij de kookles kon je weinig uitrichten als je geen pannelappen had meegebracht. Tenslotte zorgde men ook voor voldoende gekwalificeerde docenten door een eigen opleiding voor lerares nijverheidsonderwijs.⁶⁴⁸

Deze flexibiliteit kwam school en Leidse samenleving in latere, moeilijke tijden zeer ten goede. Toen het in 1935 crisis was – werkloosheid en armoede troef – deed de school mee in het gemeentelijk Comité inzake Huishoudelijke Voorlichting. Voor vrouwen van werklozen en andere door de crisis getroffen werden demonstraties over goede en goedkope voeding gegeven en naailessen om oude kleren zo lang mogelijk te laten meegaan. Een cursus om werkloze fabrieksmisjes om te scholen tot dienstbode was minder succesvol; zodra er even werk was, verwisselden de meisjes de

648 ELO, *Hartebrugparochie*, toegang NL-LdnRAL-0544A, inventarisnr. 874, prospectus 1936.

cursus weer voor de fabriek omdat het loon niet kon worden gemist.⁶⁴⁹ De cursussen in gemeentelijk verband voor werkloze meisjes en vrouwen werden voortgezet en nieuw werd – op verzoek van de directie van de firma Zaalberg – een speciale cursus ontwikkeld voor fabrieksmeisjes. Zij leerden naaien, koken, huishoudkunde en wasbehandeling, deels in fabriekstijd, deels in vrije tijd.

Groei en terugloop tijdens oorlogsjaren

De school bleef groeien, meer leerlingen op de dagopleiding én meer deelnemers aan de avondcursussen. Het totaal aantal van 1000 in 1927 nam toe tot een maximum van 1900 in 1938, waarna een daling inzette. De leerlingen en cursisten kwamen niet alleen uit de stad maar uit de hele regio. En opmerkelijk voor een school die vanuit de kerk was gesticht en werd bestuurd: je hoefde niet katholiek te zijn om aan de opleidingen deel te nemen.

In 1939 wierp de Tweede Wereldoorlog al zijn schaduw vooruit. Op een deel van de school werd beslag gelegd om de gemobiliseerde militairen te huisvesten. Daarnaast deed de school waar ze goed in was: vanwege de grote vraag naar wanten sloegen de leerlingen aan het breien met ruim honderd paar wollen wanten voor de militairen als resultaat.⁶⁵⁰

Maar groei en bloei van de school stagneerden in de eigenlijke oorlogsjaren; steeds meer bemoeilijkten praktische problemen als rantsoenering van levensmiddelen, textiel en brandstof het lesgeven. Op den duur konden leerlingen niet meer naar school komen wegens verkeersmoeilikheden, gebrek aan schoeisel of door ziekte. Met het vorderen van de bezetting werden steeds meer schoollokalen en -gebouwen in beslag genomen, zodat er telkens elders lokalen moesten worden gezocht en men weer moest verhuizen. Dat was lastig omdat de toeloop naar het huishoudonderwijs vanaf 1943 overal toenam door het verlengen van de leerplicht tot acht jaar. Daarbij moest de school het leerplan in overeenstemming brengen met ‘Richtsnoeren voor het ontwerpen van leerplannen voor primaire dag-nijverheidsscholen voor meisjes’, wat onder andere inhield dat lesprogramma en aantal lessen moesten worden uitgebreid met het vak Duits.⁶⁵¹

3.3 Het leerlingstelsel, leren op de werkplek

Vanaf de Nijverheidsonderwijswet – in werking getreden op 1 januari 1921 – kent het leerlingstelsel een wettelijke grondslag. In artikel 2 van deze wet wordt nijverheidsonderwijs onderscheiden in schoolonderwijs en onderwijs volgens het leerlingstelsel. Wel vond de wetgever dat het leerlingwezen tweede keus was. Alleen waar een schoolopleiding niet beschikbaar was, zouden jongeren toch een vak kunnen leren als leerling in een (erkend) bedrijf. Voor de netto-kosten van de leervereenkomst stelde het Rijk 70% financiering beschikbaar; de gemeenten waaruit de leerlingen afkomstig zijn, zouden de overige 30% moeten vergoeden.

Aan de bedrijven in kwestie werden wel eisen gesteld: enerzijds moeten ze naar aard en omvang voldoende leermogelijkheden bieden; anderzijds moeten ze zijn gevestigd in een gemeente waar de praktische opleiding in het bedrijf kan worden gecombineerd met aanvullend schoolonderwijs.

Wie een leerlingstelsel wil beginnen, richt zich tot het Rijk om subsidie te verkrijgen. Het eerste leerlingstelsel dat daarvoor in aanmerking wilde komen was – vooruitlopend op de *Nijverheidswet* – het Drentse stelsel, dat in 1910 subsidie toegekend kreeg. Soortgelijke stelsels volgden vanuit West-Friesland en Zuid-Limburg.

649 ELO, *Hartebrugparochie*, toegang NL-LdnRAL-0544A, inventarisnr. 868, jaarverslag 1935.

650 ELO, *Hartebrugparochie*, toegang NL-LdnRAL-0544A, inventarisnr. 868, jaarverslag 1939.

651 ELO, *Hartebrugparochie*, toegang NL-LdnRAL-0544A, inventarisnr. 868, jaarverslag 1940, 1943, 1944.

Tot 1929 is het bij deze 3 gesubsidieerde stelsels gebleven, met in totaal ongeveer 200 leerlingen. In maart 1941 waren het er 20 met ongeveer 4400 leerlingen. Toen volgde een snelle groei tot 30 aan het eind van dat jaar. Opmerkelijk: van de 30 waren er 29 alleen voor jongens toegankelijk.

Voor Leiden is in een overzicht, gedateerd 1941⁶⁵², maar één leerlingstelsel opgenomen: dat van de Practische Ambachtsschool. En hoewel zonder formele status zou je de Instrumentmakers-school ook als functionerend leerlingstelsel kunnen zien. De 'blauwe jongens' waren immers nauw verbonden aan het Natuurkundig Laboratorium van de universiteit, waarvoor zij de instrumenten op verzoek vervaardigden.

Het is aannemelijk dat daarbuiten ambachten en bedrijven nog altijd ongeschoolde jongeren aannamen om hen het vak in de praktijk te leren. Hiervoor is de studie van Schalk aangehaald, die voor twee periodes (beide vóór 1850) het voortbestaan van een leerlingstelsel heeft aangetoond. Het zou kunnen dat in archieven van individuele Leidse bedrijven melding wordt gemaakt van leerlingen die daar – los van een formeel leerlingstelsel – werden opgeleid.

4 Slotbeschouwing

De centrale vraag van deze studie is wie zich in de loop van de geschiedenis verantwoordelijk heeft gesteld voor het aanbieden van vakonderwijs in Leiden, wat de beweegredenen daarvoor waren en in hoeverre dat doorwerkt in de programma's in termen van beroepsvorming enerzijds en persoonlijke en maatschappelijke vorming anderzijds. Daarbij worden ook de modellen van Greinert betrokken.

Welnu, in deze periode, de eerste helft van de twintigste eeuw, vindt een wezenlijke verandering plaats, ook wel aangeduid als *verstatelijking*.

Frans Meijers stelt dat verstatelijking van onderwijsvoorzieningen in Nederland haar oorsprong heeft in het einde van de achttiende eeuw.⁶⁵³ Als uitgangspunt hanteert hij de theorie van Archer, die de ontwikkeling naar een nationaal onderwijssysteem aanduidt als een proces van verstatelijking. Daarvoor was sprake van een situatie waarin maatschappelijke groepen direct hun eigen onderwijsvoorzieningen beheren; wanneer ook andere groepen via de staat hun invloed laten gelden, spreekt zij van verstatelijking van het onderwijs.

Het lager onderwijs wordt met de Schoolwet van 1801 verheven tot een nationaal systeem omdat het aan maatschappelijk gewenste ontwikkelingen kon bijdragen. Verbetering van het volksonderwijs maakte deel uit van de Verlichtingsfilosofie en van het streven naar meer eenheid als natiestaat. Voor het algemeen voortgezet onderwijs vond eenzelfde proces van verstatelijking plaats met de Wet op het middelbaar onderwijs van 1863. En nu was het vakonderwijs aan de beurt.

4.1 Wie stelden zich verantwoordelijk voor vakonderwijs?

Vijf partijen actief

De vijf partijen die in het vorige hoofdstuk werden onderscheiden, figureerden nog steeds allemaal op het Leidse toneel. Maar onderlinge verhoudingen en rolverdeling waren ingrijpend veranderd: de verantwoordelijkheid van de staat nam toe ten opzichte van die van maatschappelijke partijen. Daarom worden de verschillende actoren hier in een andere volgorde van belang gepresenteerd.

652 *Het Wettelijk Leerlingstelsel*, Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (1941).

653 F. Meijers, *Van ambachtsschool tot L. T. S. Onderwijsbeleid en kapitalisme* (Nijmegen 1983) 25 e.v.

Rijks- en gemeentelijke overheid: samen verantwoordelijk

Begin twintigste eeuw wordt gebroken met de opvatting van Thorbecke dat de staat het vakonderwijs geheel aan maatschappelijke krachten overlaat. Alle maatschappelijke initiatieven getuigen van betrokkenheid in economisch en sociaal opzicht, maar hadden tot een lappendeken van opleidingen geleid, afhankelijk van toevallig aanwezige plaatselijke helden en heldinnen. Na een lange aanloop aanvaardden Tweede en Eerste Kamer in 1919 de Nijverheidsonderwijswet, waarmee ook dit onderwijstype een staatsaangelegenheid werd.

De bemoeienis van het Rijk bracht ordening in de ontstane situatie. De beroepenvelden waarvoor kon worden opgeleid, werden gedefinieerd en leerplannen ter goedkeuring gevraagd. Twee niveaus van nijverheidsonderwijs werden onderscheiden zodat een doorlopende leerweg mogelijk werd. De combinatie van beroepsvoorbereiding én algemene vorming werd wettelijk vastgelegd. Maar om het vakonderwijs op plaatselijke behoeften te kunnen richten, bleven schoolbesturen verantwoordelijk voor de keuze van de vakkennis die moest worden aangeleerd. De minister gaf slechts enkele algemene voorschriften om stroomlijning te bevorderen.

De wetgever tornde niet aan het eigenaarschap van vakscholen: vakonderwijs kon blijven uitgaan van bijzondere en van openbare (rijk en gemeente) besturen. Als de school aan wettelijke voorwaarden voldeed, konden de netto-kosten voor 70% worden vergoed, tenminste als dat binnen de rijksbegroting paste.⁶⁵⁴ Een van de voorwaarden gesteld aan alle (dus ook bijzondere) scholen met rijksbekostiging, is het verbod om leerlingen te weigeren op basis van godsdienstige gezindte. Dat zou je een principieel aspect van het stelsel kunnen noemen, maar deze voorwaarde diende er ook toe versnippering door het oprichten van veel kleine denominatieve schooltjes tegen te gaan.

Het Rijk droeg de gemeentelijke overheid op om voortaan – naast het lager en algemeen voortgezet onderwijs – ook het vakonderwijs te huisvesten.

Leerlingstelsel: onlosmakelijk deel van vakonderwijs

Met de nieuwe wet nam de rijksoverheid niet alleen verantwoordelijkheid voor het schoolonderwijs maar ook voor het leerlingstelsel. Was het in middeleeuwen en vroegmoderne tijd de gemeentelijke overheid die de opleidingscomponent in het gilde overeind hield, in de twintigste eeuw neemt het Rijk het voortouw. De Nijverheidsonderwijswet had beperkt kunnen blijven tot schoolonderwijs en de verantwoordelijkheid voor het leren op de werkplek helemaal aan het werkveld kunnen overlaten. Toch is dat niet gebeurd; van begin af aan is het leerlingstelsel in de wet opgenomen.

Daarvoor zijn drie redenen aan te voeren. Denkend aan de geringe dichtheid en spreiding van de bevolking in deze periode, zou de belangrijkste reden kunnen zijn dat er vooral buiten de grotere steden niet voldoende leerlingen waren om vakscholen voor verschillende beroepen in stand te houden. Voor het aanvullend onderwijs is weliswaar een schoolse voorziening nodig, maar als die op enige afstand is gevestigd, hoeven leerlingen niet elke dag zo'n lange reis te maken. Naast geografische beperkingen konden er ook financiële redenen zijn om niet aan vakonderwijs op een dagschool deel te nemen. Nog steeds waren er gezinnen die het inkomen van de kinderen niet konden missen. En als derde reden zal hebben gegolden dat het niet voor alle beroepen mogelijk is een schoolopleiding in het leven te roepen.⁶⁵⁵

654 De financiële gelijkstelling zoals in de *Grondwet* van 1917 vastgelegd, werd in de *Lager-onderwijswet* van 1920 volledig uitgewerkt. Alle kosten van bijzondere lagere scholen werden uit de openbare kas betaald. De Nijverheidsonderwijswet van 1919 kende dit automatisme niet.

655 Ph. J. Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen* (Groningen 1964 2e geheel herziene druk) 231.

Maatschappelijk initiatief: bekostigde verantwoordelijkheid

De vakscholen in Leiden waren tot dan toe ontstaan vanuit maatschappelijk initiatief en (bijna) allemaal algemeen van karakter. De katholieke en protestants-christelijke besturen hadden zich tot dat moment voornamelijk met het (uitgebreid) lager onderwijs bezig gehouden. Maar nu gingen zij zich ook bekommeren om de godsdienstige en zedelijke opvoeding van hun leerlingen in hun schoolloopbaan ná het lager onderwijs. Weliswaar was het automatisme van de financiële gelijkstelling niet van toepassing op het nijverheidsonderwijs, maar de gedeeltelijke subsidie die het Rijk beschikbaar stelde, kon aan openbare en bijzondere scholen beide ter beschikking worden gesteld. Daar wilden de confessionele besturen nu wel hun aandeel in hebben. Ze moesten daarbij echter aantonen dat eventuele nieuwe scholen op voldoende nieuwe leerlingen konden rekenen.

Voor het katholieke schoolbestuur Stichting Katholiek Onderwijs Leiden (SKOL) kwam daar nog bij dat uit een specifiek katholiek initiatief om dienstmeisjes van buiten de stad op te vangen, allengs een vakschool voor meisjes was ontstaan. Dit initiatief vanuit één parochiekerk maakte het SKOL in feite onmogelijk zelf ook nog een katholieke vakschool voor meisjes op te richten. De inspectie van het onderwijs – die de situatie ter plekke goed kende – speelde daarbij een kritische rol, maar ook de rijksfinanciën als geheel waren niet zo florissant dat alle subsidieaanvragen direct werden gehonoreerd. De bijna ongebreidelde stichting van nieuwe lagere scholen had namelijk tot grote overschrijdingen op de onderwijsbegroting geleid. Vier jaar gelijkstelling had tot bijna twaalfhonderd nieuwe scholen geleid, terwijl het aantal leerlingen helemaal niet zo sterk was toegenomen.⁶⁵⁶ Door bezuinigingen op de rijksbegroting én door het ruime aanbod van reeds bestaande scholen kon het confessioneel nijverheidsonderwijs in Leiden in deze periode maar beperkt uitbreiden.

Intussen zetten de bijzondere (voornamelijk) niet-confessionele vakscholen hun werk voort. Zij pasten hun onderwijs aan naar de bekostigingsvoorwaarden en ontvingen voortaan rijkssubsidie. De aantrekkingskracht van deze vakscholen was blijkbaar zo groot dat jongens van alle gezindten een school als de Practische Ambachtsschool bleven bezoeken. Na diplomering op deze school, opgericht vanuit het bouwende Leids bedrijfsleven, was je immers verzekerd van geschoold werk.

Het werkveld, de vaklieden: een dubbelrol

De beroepsbevolking telde rond 1900 een kleine 2 miljoen personen; in 1960 was dat getal gegroeid tot ruim 4 miljoen. Het aandeel daarvan werkzaam in de nijverheid groeide van 32% tot 42%.⁶⁵⁷ Hoewel het aanbod van vakonderwijs op verschillende niveaus in de eerste helft van de twintigste eeuw toenam, heeft maar een deel van de beroepsbevolking de weg van schoolonderwijs en/of leerlingstelsel gevolgd. Velen zullen hun beroep in de praktijk hebben geleerd, zodat moet worden aangenomen dat vaklieden hun rol bleven spelen als (informele) opleider op de werkplek. Daarnaast verzorgden vaklieden in formele zin stages voor leerlingen van vakscholen en praktijkleerplaatsen in het leerlingstelsel, waar nu een vergoeding van het Rijk tegenover stond. Maar waarschijnlijk was het in veel beroepen nog steeds gebruikelijk om als dertienjarige direct aan de slag te gaan en het werk helemaal in de praktijk te leren. Dat gold voor ongeschoold werk en voor meisjes des te meer.

656 H. Knippenberg en W. van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg, 75 jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen 1918–1993* (1993) 88–89.

657 Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen 224–225*.

Universiteit: van verantwoordelijk naar betrokken

De rol van de universiteit bij vakonderwijs verminderde in deze periode. De eigen opleiding, de Instrumentmakerschool, voorzag in de behoefte aan maatwerk noodzakelijk voor het uitoefenen van experimentele natuurkunde en vergelijkbare vakgebieden. Maar zelf kennis verspreiden in cursusverband zoals in de eeuw ervoor gebeurde, was niet meer zo hard nodig. Individuele hoogleraren zetten hun betrokkenheid voort bij vakscholen die raakvlakken hadden met het vakgebied van hun expertise. Waar de aanwezigheid van de universiteit in de stad voorheen een initiërende en soms bepalende rol speelde, nam het relatieve belang voor het vakonderwijs af.

De monarchen: ceremonieel betrokken

De Oranjes hielden nog steeds van het vakonderwijs. Zij droegen geen feitelijke verantwoordelijkheid, maar zetten hun beschermheerschap van verschillende scholen in Leiden voort. Koningin Wilhelmina bleef de Practische Ambachtsschool trouw en haar gemaal prins Hendrik nam het beschermheerschap van de Kweekschool voor Zeevaart over van zijn naamgenoot prins Hendrik, bijgenaamd de Zeevaarder. Maar de functie verloor aan directe betrokkenheid en werd meer een ceremoniële.

Samenvattend

De rijksoverheid heeft zich nu als eerstverantwoordelijke voor het vakonderwijs opgeworpen door een wettelijk kader te bieden voor inhoud en bekostiging. Het maatschappelijk initiatief blijft echter onmisbaar in die zin dat vandaaruit de meeste scholen worden gesticht en in stand gehouden. De vaklieden blijven onmisbaar voor het leren van de praktijk, zowel binnen als buiten het leerlingstelsel. In termen van Greinerts modellen werd het strikt liberale model van de negentiende eeuw verlaten voor een mengeling van overheid en maatschappelijk initiatief.

4.2 *Beroepsvorming of bredere vorming?*

In Greinerts theorie hangt de oriëntatie van vakonderwijs samen met de instantie die zich ervoor verantwoordelijk stelt. Markt, staat of corporatieve instanties leggen ieder zo hun eigen accenten. Waar de overheid betrokken is, zou meer aandacht zijn voor aspecten van bredere vorming, waar het bedrijfsleven overheerst meer voor de smalle vakopleiding. Hoe pakt dit analysekader uit voor de Leidse situatie in deze periode?

De aanwezigheid van een actieve rijksoverheid zou er dus borg voor staan dat beroepsopleiding én algemene, bredere vorming doel zijn van het vakonderwijs. En dat blijkt ook zo te zijn: het eerste lid van artikel 1 van de Nijverheidsonderwijswet bepaalt dat de algemene vorming zoals die in het lager onderwijs centraal stond, niet alleen de grondslag vormt van het nijverheidsonderwijs maar ook moet worden voortgezet bij de opleiding tot een beroep.⁶⁵⁸ Dit lid gaat vooraf aan het onderscheid in schoolonderwijs en onderwijs volgens het leerlingstelsel, zodat de doelstelling van algemene vorming ook voor de laatst genoemde onderwijsvorm geldt.

De particuliere stichters van vakscholen, zo zagen we hiervoor, stond – ieder in hun eigen context en op hun eigen wijze – deze dubbele doelstelling al voor ogen. De confessionele belangstelling voor vakonderwijs was in dit opzicht niets nieuws, zou als een specifieke inkleuring van

⁶⁵⁸ Artikel 1, lid 1: 'Het nijverheidsonderwijs heeft ten doel op den grondslag en met voortzetting van het algemeen vormend onderwijs op te leiden voor ambacht, nijverheid, scheepvaart, huishouden, landbouwhuishouden en vrouwelijke handwerken.' (Nijverheidsonderwijswet 4 oktober 1919, Stb. 593.)

algemene vorming kunnen worden gezien. Waar eerdere maatschappelijke initiatieven meer het ideaal van goed burgerschap centraal stelden, gaven de confessionele initiatieven daar een specifiek godsdienstige invulling aan. De scholen hebben hun eigen, vaak levensbeschouwelijke kleur eraan gegeven, maar zich in hun onderwijsprogramma zeker niet tot het aanleren van beroepsvaardigheden beperkt.